

TÓTH ORSOLYA

Andalgók, merengők, ábrándozók és rajongók

Megjegyzések Kölcsey Ferenc *A' vadászlak* című elbeszéléséhez*

Így beszélnek ezek az emberek. Ők biztosak, mert biztosak. És meggyőződésük helyes, csupán azért, mert erősen meg vannak győződve. Mert ha azt, amit mondanak, leválasztjuk a látás és az érzés metaforájáról, mindössze ez marad belőle.¹

(John Locke)

Sokáig küzdött magában; 's miután zavarodás, szégyen, fájdalom, kétség, és remény váltva gyötrötték: „lehetetlen!” így kiálta végre; s kiindult, hogy a' történet felül világosságot szerezzen.²

(Kölcsey Ferenc)

Amikor 1837-ben Vörösmarty a Figyelmezőben ismerteti Kölcsey Ferenc: *A' vadászlak* című elbeszélését, a következő megjegyzést fűzi a főszereplő alakjához: „Andaházy, a' darab hőse, nevének megfelelőleg, inkább gondol és érez, mint cselekszik, 's mindannak, mi körülötte végbe megyen, szenvedő tanúja.”³ A kortárs kritikus kommentárja két okból is figyelemre méltó: egyrészt a novella főhősének nevét tulajdonságra utaló, „beszélő névként” rögzíti, másrészt – egy fél mondat erejéig – ki is tér az értelmezésére. Milyennek látja tehát Vörösmarty Andaházit? A tettek, valamint a gondolkodás és az érzés oppozíciójára építő karakterológia a humorápatológiai tradíció szerint a melankolikus sajátossága. A tehetetlenség és a szemlélődés együttállása a melankólia-leírások klasszikus toposza.⁴

A kritika így a melankóliára emlékeztető jegyekkel írja le a főhőst, míg egy másik kortárs recenzens, Balogh Sámuel a „magába vonult, ábrándos, de egyszersmind

* A szöveghez fűzött tanácsaikért, megjegyzéseikért Gere Zsoltnak, Takáts Józsefnek, Zákány Tóth Péternek és Vaderna Gábornak tartozom köszönettel.

¹ JOHN LOCKE, *Értekezés az emberi értelemről*, II., ford. DIENES Valéria. Akadémiai, Budapest, 1979, 319.

² KÖLCSEY Ferenc, *A' vadászlak* = Uő., *Szép-prózai művek*, s. a. r. SZILÁGYI Márton, Universitas, Budapest, 1998, 64–91.

³ VÖRÖSMARTY Mihály, *Szépliteratura. Emlény*, Figyelmező 1837 I/1., jan. 10., 4–8.

⁴ FÖLDÉNYI F. László, *Melankólia*, Kalligram, Pozsony, 2003, 128.

SZÁMUNK SZERZŐI

Tóth Orsolya, *egyetemi adjunktus* (Pécsi Tudományegyetem)

Szajbély Mihály, *egyetemi tanár* (Szegedi Tudományegyetem)

Mészáros Zsolt, *irodalomtörténész* (Budapest)

Hajdu Péter, *tudományos tanácsadó* (MTA BTK Irodalomtudományi Intézet)

Dobos István, *egyetemi tanár* (Debreceni Egyetem)

Balogh Gergő, *PhD-hallgató* (Eötvös Loránd Tudományegyetem)

minden szép és jó iránt hévvel lelkesülő”⁵ Andaháziról beszél. Az egykorú leírások szerint – összefoglalóan – így jellemezhető a karakter: melankóliára, magányra, ábrándozásra hajló alkat, ugyanakkor „hévvel lelkesül” minden jó és szép iránt. Vajon létezik-e olyan fogalom, illetve olyan diskurzus, amely „közös nevezőre” hozza, együttesen teszi értelmezhetővé e jegyeket?

A novella befogadástörténetének kései fázisában ilyen rendezőelvnek bizonyult az érzékenység. Devescovi Balázs – Debreczeni Attila meghatározása alapján – érzékeny hősnek tekinti Andaházit: olyasvalakinek, aki „sajátos oppozíciós viszonyban van a világgal, melynek alapja a modern individuuum lételménye: az eredendő egységtől elidegenedett világ, mint valós léttér áll szemben a képzeletben újraalkotott egység eszményi világával. Az érzékeny ember ebben otthonos, de abban él.” Az érzékeny lelkialkatú ember emellett szélsőségek között csapongó: „vagy mindent átlelkésítő öröm, vagy halált remélő végtelen szomorúság a sajátja”, s neki az eszményvilágról, melynek elvont erkölcsiség, a természet, egy barát vagy kedves, a haza lehet a megtestesítője, „rajongani és szenvedni egyaránt kell és lehet.” Az érzékeny hős a „természet legbelsőbb parancsai szerint él, és legadekvátabb létformája a magány, mert ebben a mindennapi léteényként élhető meg a természet végtelenségével való feltétlen azonosulás, az azzal való közvetlen egység érzése.”⁶

A most olvasható elemzés több szempontból is kötődik a fent vázolt lehetőséghez, ám más utat választ az érzékenység terminus stílustörténeti, korszakolásvilági tipológiájához képest. A Kölcsey-szöveg szempontjából kis léptékű, történeti jellegű vizsgálódást kínál, ugyanakkor az érzékenység fogalomtörténetét egy másik fogalom, a *rajongás* (Schwärmerei, enthusiasmus) történetének nagyívű narratívájához, periódusaihoz, csomópontjaihoz köti. Az érzékenység szakirodalmában – mint láttuk – alapvető fogalom a *rajongás*. Ám az irodalomtörténeti diskurzus egyik sajátossága éppen az, hogy egy idő után feledésbe merülhet a terminus értéket megalapozó történeti kontextus, a fogalom „hétköznapi”, rutinszerű használata miatt elveszíti retorikai erejét.⁷ Az itt olvasható elemzés célja e kontextus történeti rekonstrukciója.

Hipotézisem szerint Kölcsey novellája a klasszikus műfaji tipológia alapján: példázat; a 18–19. századi antropológiai összefüggéseit tekintve az *eset*, a *kázus* elbeszélés-májára épül, s egyaránt nyitott az irodalmi és a tudományos olvasatok felé.⁸ Hőse az *andalgó*, a *merengő*, az *álmódó*, az *ábrándozó*: vagyis a *rajongó* prototípusa. A Vörösmarty által emlegetett melankólia, a Balogh Sámuel recenziójában olvasható magány,

⁵ BALOGH Sámuel, *Vegyes beszédek*, Budapesti Híradó 1846. december 11., 383.

⁶ DEVESCOVI Balázs, *Kísértetek A' vadászlatokban = Klasszikus – magyar – irodalom – történet. Tanulmányok*, szerk. DAJKÓ Pál – LABÁDI Gergely, Tiszatáj, Szeged, 2003, 371. Vö. DEBRECZENI Attila, „Érzékenység” és „érzékeny irodalom”, *It* 1999/1., 21.; DEBRECZENI Attila, *Az érzékenység esztétikájának történeti vonatkozásai a XVIII. század végének magyar irodalmában = Folytonosság vagy fordulat? A felvilágosodás kutatásának időszerű kérdései*, szerk. DEBRECZENI Attila, Kossuth Egyetemi, Debrecen, 1996, 55–67.

⁷ Erről a jelenségről: JAN GOLDSTEIN, *Enthusiasm or Imagination? Eighteenth Century Smear Words in Comparative National Context = Enthusiasm and Enlightenment in Europe 1650–1850*, szerk. LAWRENCE E. KLEIN – ANTHONY J. LA VOPA, *The Huntington Library Quarterly* (60–62) 1998, 29.

⁸ NICOLAS PETHES, *Az eset esztétikája. A műfaj antropológiai és irodalmi elméleteinek konvergenciájáról*, ford. ZSELLÉR Anna, *It* 2012/4., 435.

ábrándozás, „hévvel lelkesültség” minden szép és jó iránt a rajongásdiskurzus kontextusa segítségével válnak *együttesen* értelmezhetővé. Vörösmarty is részt vett annak a német szótárnak a szerkesztésében, amely tartalmazta „anda” melléknevet, amelyet *schwärmend*-ként fordítottak németre.⁹ A Balogh Sámuel által használt *ábrándozó* kifejezés német variánsát ugyancsak a Schwärmer alakváltozatban fedezhetjük fel.¹⁰

Korábbi példaként említhetjük, hogy Kazinczy 1812-ben azt megjegyzést fűzi Kölcsey (később *Andalgások* címen ismert verséhez) „Mereng gyönyörű szó. Szép, szebb synonymja talán az ábrándoziknak, andalognak.”¹¹ Vagyis Kazinczy megjegyzése szerint a mereng, ábrándozik, andalog szinonimák. Az 1834-es *Philosophiai Műszótár* ezeknél sokszínűbb: a *Schwärmerey* terminusának magyar analogonjaként az *elragadtatás*, a *képzeltetés*, a *rajoskodás*, az *andalgás*, az *ábrándozás*, a *vakbuzgózkodás*, a *rajzás* és *fonákeszség* szerepel.¹²

Tehát a Vörösmarty által beszélő névként regisztrált Andaházi – az *andalgás* kifejezésből származtatva – a *rajongó*, a *Schwärmer* egyik lehetséges szinonimája. Szemere Pál ötvenes évekre datált, töredékben maradt tanulmánysorozatának etimológiai fejtegetése szerint:

Az andalog szóval az életnyelv, jelesül a népdal, azt jegyzi meg, hogy: ki izeg-mozog, furulyál, billeg ballag, meg-meg áll. Később a könyvirás nyelv is kezdte elfogadni. Régibb fordítóinknál, s az időben Kazinczy Ferencnél is a *schwärmt* szó tolmácsolására használva találjuk.¹³ Később azon *lélekállapotot* jelentette, mit előbbi költésünk így zengett el: „Mely kellemes, mely andalító Gondolatokra vezettek”.¹⁴

⁹ „anda mn.”: *vertieft, schwärmend*” *Magyar és német zsebszótár*, II., közre bocsátja a Magyar Tudós Társaság, ANTAL Mihály ügyelése alatt, tudnivalók SCHEDEL Ferenc, előszó VÖRÖSMARTY Mihály – SCHEDEL Ferenc, Buda, 1835–1838, 23.

¹⁰ Uo., I., 595. „der Schwärmer”: dözslő, döz, ábrándozó, „Schwärmerisch”: ábrándos, ábrándozó. 595. További példák: A. F. RICHTER, *Magyar–német. Német–magyar zsebszótár*, Buda, 1838. Itt: „Schwärmer”: ábrándozó, „Schwärmerisch”: ábrándos. „Träumer”: ábrándozó, képzeltető. „Träumerei”: ábrándozó, képzeltető. Ballagi Mór szótárában az ábrándozó főnévként: „Der Schwärmer”, Träumer, Phantast. BALLAGI Mór, *Uj teljes magyar és német szótár*, Pest, 1872.

¹¹ Kazinczy Ferenc Kölcsey Ferencnek, Széphalom, 1812. január 5. = KÖLCSEY Ferenc, *Levelezés*, I., 1808–1818., s. a. r. SZABÓ G. Zoltán, Universitas, Budapest, 2005, 133.

¹² *Philosophiai Műszótár*, közre bocsátja a Magyar Tudós Társaság, Buda, 1834, 174–175.

¹³ Kazinczy a Báróczy-életrajzban olyan kifejezések között említi a Schwärmereyt, amelyek „idővel nevet kapni bizonyosan fognak.” BÁRÓCZY Sándor *Minden munkáji*, újra kiadta KAZINCZY Ferenc, Pest, 1814, VIII. Kazinczynál nem találtam példát a *schwärmt andalog*-ként történő fordítására. Szemere azonban nem biztos, hogy téved: tekintettel részletes nyelvtörténeti jegyzeteire. Kazinczy *andalgásként* fordítja az *entzückent* (KAZINCZY Ferenc, *Fordítások Bessenyeitől Pyrkerig*, s. a. r. BODROGI Ferenc Máté – BORBÉLY Szilárd, Debreceni Egyetemi, Debrecen, 2009, 44.) *andalgónak* az *Entzückung* kifejezést (Uo., 83.), a *gedankenkvollt elandalodvaként* (Uo., 389.), illetve használja még a *staunend* fordításaként. (KAZINCZY Ferenc, *Szép irodalom*, s. a. r. BODROGI Ferenc Máté, Debreceni Egyetemi, Debrecen, 2012, 138.) Jórészt azokat a kifejezéseket fordítja így tehát, amelyeket a német szinonima szótár a Schwärmerei analogonjaként jelöl meg. A Kazinczy fordításaiból származó példákért Bodrogi Ferenc Máténak tartozom köszönettel.

¹⁴ Szemere itt Berzsenyi Dániel *A Múzsához* című versét elemzi. SZEMERE Pál, *Dalverseny és magyarázat* = SZEMERE Pál *Munkái*, II., kiad. SZVORÉNYI József, Franklin-Társulat, Budapest, 1890, 101–102. Az andalog kifejezés előfordulásáról a magyar költészetben: TÖZSÉR Árpád, *Két jegyzet a poetica licen-*

Szemere e ponton jelentéstani változást rögzít a szó használata során. Az *andalgás* inkább a *merengő*, *álmodozó* kifejezéshez kapcsolt jelentéskör felé mozdul el.¹⁵ Később amellet szeretnék érvelni, hogy bár e változatok egyre inkább önállósulnak, mégis szoros összefüggést mutatnak a *schwärmen* igével. Kölcsey novellájának felütése egyetlen mondatba sűríti a rajongás lehetséges szinonimáit: „Az időben, midőn az ifju Andaházi élt, ez ország’ emberei közt nem volt olly sok ábrándozó és érzelgős, mint ma.”¹⁶ A kortárs értelmezés szempontjából figyelemreméltó, hogy Hermann Klein, a szöveg német fordítója megtartja az Andaházi személynevet (pontosabban a nemesi névhasználatra emlékeztetően az *y* végződést választja): az ábrándozót *Träumerként*, az érzelegőst *empfindelnde Schwärmerként* ülteti át németre.¹⁷ Néhány évvel később, az elbeszélés másik német fordítója hasonlóképpen jár el. Bár ő megtartja az tulajdonnév *-i* végződését, az ábrándozót ő is *Schwärmerként* adja vissza.¹⁸

Ha ezek után elfogadjuk, hogy Andaházi Schwärmer, vagyis rajongó, második lépésként, a novella részletes elemzése szempontjából, aligha megkerülhető a rajongás-fogalom használatának történeti rekonstrukciója.

Sok szempontból könnyű helyzetben van, aki magyar nyelvű szakirodalomban a rajongásdiskurzust kívánja értelmezni. Irodalomtörténeti léptékekkel mérve ugyanis nemrégiben jelent meg Takáts József kiváló, Kemény Zsigmond *A rajongók* című regényét újraolvasó tanulmánya, amelyben a szerző a regény címének értelmezésére fókuszált, arra tehát, hogy mit is jelenthetett a rajongó, a rajongás fogalma Kemény és 1850-es évekbeli közönsége számára.¹⁹ Eszerint Kemény nagyjából abban az értelemben használta a kifejezést, ahogyan a rajongást tárgyaló 16–18. századi irodalom. Amit azonban Kemény rajongásnak nevezett az 1850-es években, a regény cselekményének idejében, a 17. században még *enthusiasmusnak* vagy *Schwärmereinek* nevezték. Magyar nevet vélhetően csak 1800 után kapott, amikor a német kifejezést előbb *rajoskodásnak*, utóbb *rajongásnak* fordították.²⁰ A vallási kontextusból a kifejezés átkerült az orvosi, politikai, morálfilozófiai, esztétikai és pszichológiai diskurzusba, s jelentése

tiákról, Holmi 2012/3., 322–324. A szerző nem érinti a *Schwärmer* és az *andalgás* kifejezés kapcsolatát. Nyelvtörténeti szempontból: SIMONYI Zsigmond, *Andalog*, Magyar Nyelv 1905, 83–85.

¹⁵ Az etimológiai szótár 1660-ra datálja az *andalodik* ige első előfordulását. A hangfestő eredetű szócsaládba sorolja, a többi jelentése a „szájtátva bámul” alapjelentésből fejlődhetett ki, egyrészt a bamba, buta, másrészt sok esetben önkényes írói szándék alapján a ’csodálkozik, mereng, merengve ballag, elkóborol’ illetőleg az ’álmodozik, rajong’ irányába. Ez utóbbi jelentésmódosulást a szótár nem dokumentálja. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*, I., szerk. BENKŐ Loránd, Akadémiai, Budapest, 1967, 152.

¹⁶ KÖLCSEY, A’ *vadászlak*, 64.

¹⁷ „Zu jener Zeit in welcher der junge Andaházy lebte, gab es unter den Menschen dieses Landes noch nicht so viele Träumer, und empfindelnde Schwärmer, als heut zu Tage.” KÖLCSEY Ferenc, *Die Försterwohnung* = Uő., *Szépprózai művek*, 291. További variációk a fordításra: „anadalgásiból” – „träumerischen Hinbrüthen”, Uő., 69.; 297.; „gazdag forrása az ábrándozásnak” – „eine reiche Quelle der Schwärmerci”, Uő., 77.; 103.

¹⁸ „In jener Zeit als der junge Andaházi gelebt, gab es unter den Bewohnern dieses Landes nicht so viele Schwärmer und Empfindler wie heute.” KÖLCSEY Ferenc, *Das Jägerhaus*, ford. F. O., Pannonia 1842/34., 133.

¹⁹ TAKÁTS József, *Kemény Zsigmond és a rajongás politikai fogalma* = Uő., *A megfelelő ötvözet. Politikai eszmétörténeti tanulmányok*, Osiris, Budapest, 2014, 165–176.

²⁰ Uő., 167–168.; EDVI ILLÉS Pál, *A Rajoskodásról*, Felső Magyarországi Minerva 1825. október, 414–418.

döntően negatív volt. Takáts írása e ponton a rajongás és a felvilágosodás kapcsolatát vizsgáló tanulmánykötet előszavát idézi: „A rajongást fenyegetésnek tekintették a tekintélyre és a rendre, nemcsak a vallási mértéktelenség különféle a formáiban, de világiasabb megjelenési formáiban is, mint amilyen a hiperracionalitás, a magába vonuló szemlélődés, a tömeghez való hasonulás stb.”²¹ Ugyanebben a kötetben olvasható Jan Goldstein tanulmánya, mely szerint a rajongás a 18. századi Európában „szitokszó”, a rajongó pedig negatív jelzőként értelmezhető. Ezt a státust Goldstein szerint annak köszönheti, hogy a fogalom dialektikus viszonyba kerül a leginkább tisztelt értékekkel, ebben az esetben a viszonylag új, s leginkább sebezhető racionalizmus fogalmával.²² E „szitokszó” jelleg jól érzékelhető a rajongás (jórészt vallási analógiára épülő) politikai használatában. S a hivatkozott Takáts-írás is elsősorban – a Kemény-életmű és a Kemény-regény szempontjából teljesen mértékben relevánsan – a rajongás politikai fogalmára koncentrál. Bár Kölcseynél is találunk példát a negatív felhanggal emlegetett politikai rajongásra,²³ a 18. században egy másik jelenséggel is számolnunk kell: a fogalom cizellálására és rehabilitálására irányuló kísérletekkel. Kölcsey novellája meglátásom szerint részben ezzel a tendenciával, részben a fogalom esztétikai, nevelélméleti és ismeretelméleti vonatkozásaival hozható kapcsolatba. A következő rövid összefoglalás ezekre a diskurzustípusokra helyezi a hangsúlyt, s kronológiai szempontból *elsősorban* a fogalom a 18. század végi, 19. század eleji használatára fókuszál. Főként olyan szövegeket érint, amelyekkel Kölcsey bizonyosan találkozott (vagy azért, mert része volt a Kölcsey-könyvtárnak, vagy azért, mert valamilyen formában hivatkozott rá), illetve elméletileg elérhetőek voltak számára.

Emellett a rajongás-diskurzus azon elemeire helyezi a hangsúlyt, amelyek a Kölcsey-novella elemzése során kerülnek operatív pozícióba: ilyen a forró–hideg, a derű–melankólia, az álom–ébrenlét-, a valóság–képelet-ellentétpár, a rajongás mint betegségmetafora, illetve a diskurzus intertextuális szempontból meghatározó alapműve: a *Don Quijote*.

Schwärmer – egy fogalom története

A fogalom és a jelenség 19. század eleji, magyar nyelvű értelmezését illetően Edvi Illés Pál *A Rajoskodásról* című írására hivatkozhatunk.²⁴ A szerző a – megismerés típusainak megfelelően – „három rendbeli” rajoskodást tart számon: az érzéki, a képzelődési

²¹ *Enthusiasm and Enlightenment in Europe*, 2–3.; TAKÁTS, I. m., 168.

²² GOLDSTEIN, *Enthusiasmus or Imagination?*, 29.

²³ „Ide számíthatnók a politikai álmodozók’ szép seregét is, és azon bölcs férfiakat, kik egész népekre függesztik figyelmeiket ’s mindig egyebet akarnak látni és hallani, mint a’ mi szemeik’ láttokra történik és füleik’ hallottokra kiabáltatik.” Így határozható meg – narratori pozícióból – az ábrándozó egyik típusa Kölcsey novellájában. KÖLCSEY Ferenc, *A’ Kárpáti kincstár* = Uő., *Szépprózai művek*, 94. Az „ábrándozó poéta” és a „practicus ember” szerepéről a politikai világban több vita is folyik ekkortájt. SZÉCHENYI István, *Világ, vagyis felvilágosító töredékek némi hiba’ s elöitélet eligazítására*, Landerer, Pest, 1831, 320.; WESSELÉNYI Miklós, *Balítéletekről*, Bukarest, 1833, 13., 136. Ez utóbbi kötetek megtalálhatók Kölcsey könyvtárában. Lásd SZABÓ G. Zoltán, *Kölcsey Ferenc könyvtára és olvasmányai*, Gondolat, Budapest, 2009, 149., 158.

²⁴ EDVI ILLÉS, I. m., 414–418.

és az észbeli változatát. Az elsőbe az tartozik, „aki életmódjában és külsejében a közönségesen szokott rend és mértéktartás ösvényéről eltávozik”. Ők éppúgy lehetnek „különlődő életmódú ridegek”, mint feslett életű „vigadozók” és „dózsölők”, s mindazok, akik bizonyos tárgyakban „kiváltképpen való gyönyörűséget keresnek és találnak”, „kiknek szenvedelmök vagy vadászásban, lovakban, ebekben, macskákban, madarakban, képekben, ritkaságok és régiségek gyűjtésében, olvasásban, könyv-szerzésben, természetellenes testi kívánságokban (paederastiaában, sodomai bűnbűnben s t.). Szünetelmeiket pedig elmúlhatatlanul kielégítik, szintén erejük, vagyonjuk, egészségök feláldozásával is.”²⁵ A másodikba az tartozik, aki „esmereteinek eredete és értelme körül nem lelke és értelme törvényeiből, hanem belső és homályos érzelmeinek álhatatlan és mulékony képeiből indul ki, és így magának egy oly világot teremt, mely a jó Istennek rendszerinti és természeti világától egészen különböző.”²⁶ Ide sorolható az ifjúság „szokott ábrándozása”, amely a „csintalan románok és költeményes munkák meg nem választott összeolvasása által mindegyre ébresztetik és ápoltatik”, valamint a „magnatisálók, az inspiráltak, ekstatikusok, víziókat látók, phantasták, pedánsok, charlatánok, bigótok, enthúziasták, szabad kőművesek, [...] mysicusok.”²⁷ A harmadik, s Edvi Illés szerint legtündöklősebb s egyben legkártehetőbb neme a rajongásnak: az észbeli rajoskodás. Közéjük számláltnak azok, akik az értelmet ismétlik: „a Skeptikusok, a szabad-lelkek, az Atheisták, a Rationális Philosophusok.”²⁸

Edvi Illés összefoglalása a rajongásról első pillantásra kaotikusnak tűnik. S ha felfedezhető benne valamiféle „közös tartomány”, akkor azt az alapozza meg, hogy így nevez szinte minden „józanságon és mértékletességen túli cselekedetet”,²⁹ bizonyos szempontból a *temperantia* erényének ellenfogalmaként szolgál. A rajongásfogalom újkori történetével foglalkozó tanulmánygyűjtemény³⁰ azonban érthetőbbé teszi a szerző szerteágazó utalásait. Az itt olvasható írásokban az eszmetörténeti megközelítés alapja (Quentin Skinner egyik metaforájára reflektálva)³¹ nem annyira a családfamodell, sokkal inkább a párhuzamos vágányokon futó „menetrend”, amelyben egyik-másik „járatnak” kiemelt szerepe van. A fogalomtörténet lehetséges állomásai (többek között) Platon – Luther – Locke – Shaftesbury – Wieland – Herder – Kant – Burke – Mendelssohn – Schiller – Fichte – Hölderlin – Novalis. A mindenre elszánt exegéták (ettől függetlenül) mégis kénytelenek valamiképpen „rendet tenni” a zűrzavarban, s ennek több lehetséges eszköze van. Az egyik a fogalomhasználat kontextusának rekonstrukciója, a másik (ennek kapcsán) a különböző diskurzustípusok elkülönítése. Mindez nem számolja fel a diverzitást, s figyelembe veszi az egymást átfedő diskurzusokat. Az eszmetörténeti vizsgálódás szempontjából további problémát jelent a *Schwärmerei* kifejezés eltérő fordítása, illetve használata. Angol

²⁵ Uo., 415–416.

²⁶ Uo., 416.

²⁷ Uo.

²⁸ Uo., 417.

²⁹ TAKÁTS, I. m., 168.

³⁰ *Enthusiasm and Enlightenment in Europe*.

³¹ Quentin SKINNER, *Jelentés és megértés az eszmetörténetben*, ford. JÓNÁS Csaba = *A koramodern politikai eszmetörténet cambridge-i látképe*, szerk. HORVÁTH HÖRCHER Ferenc, Tanulmány, Pécs, 1997, 14–15.

nyelvterületen a leggyakoribb megfelelője az *enthusiasmus*. Ez a változat látványosabban idézi fel „eredeti”, ókori görög pedigregét, s bizonyos szempontból garantálta a fogalom pozitív konnotációját. Az *enthusiasmus* ebben az értelemben az isteni megszállottságra utal. A rajongás fogalomtörténete kapcsán gyakran emlegetik Szókratész „nyilvánvalóan entuziasztikus beszédét az *enthusiasmusról*.”³² A *Ión* azon részletéről van szó, amelyben Szókratész a rapszodosz művészeti tehetségének forrását tárja fel: hiszen az istenektől származó *enthusiasmus* irányítja költők lelkét, művészetük feltétele a megszállottság:³³ „Mert valamennyi epikus költő, aki jó, nem szakértelem alapján, hanem istentől eltelve, megszállottan mondja a sok szép költeményt, és a dalköltők sem józan ésszel írják azokat a szép dalokat, hanem csak ráléptek a harmónia és a ritmus ösvényére és megmámorosodtak, megszállottak lettek.”³⁴ Ez az állapot egyúttal azt is jelenti, hogy az isten elveszi a költők és az énekmondók önnön értelmét, s az isteni üzenet tolmácsolására használja őket.³⁵ Így hozható összefüggésbe a platóni mániával és az őrjöngéssel. Andrew Poe monográfiája ennek kapcsán a *Phaidroszt* idézi: „legnagyobb javaink őrjöngésből (mániából) – de persze isteni adományként ránk szálló őrjöngésből – származnak. Hiszen a delphoi jósnő vagy a dódonai papnők ihletett elragadtatásban sok jót tettek már Görögország városaival és polgáraival, józan állapotban ellenben keveset vagy éppen semmit.”³⁶ A rajongás fogalomtörténete szempontjából e megközelítés tehát (a Platon művészetelméletében betöltött vitatható kontextusa ellenére) biztosította a fogalom döntően pozitív értelmezését, illetve megalapozta a használatát az esztétikai, teológiai (és részben a politikai) diskurzusban.

A reformáció kora megújítja ezt az értelmezést. A teológiai kontextus szempontjából figyelemreméltó Luther szóhasználata, aki főként az 1520–1530-as évek millenarista protestáns mozgalmait nevezte rajongónak.³⁷ E tradíció felől a „locus classicus” *A Smalkaldi cikkek*³⁸ egyik részlete: „És ami az élőszóbeli ígét illeti, e részben határozottan annál kell maradnunk, hogy az Isten senkivel sem közli lelkét vagy kegyelmét, hacsak nem megelőzőleg hirdetett Ige által vagy Igével. Így óhatjuk meg magunkat ama rajongó lelkektől, a kik azzal dicsekszenek, hogy ők Ige nélkül s előtt bírják a lelket”.³⁹ Az *Asztali beszélgetésekben* Luther így jellemzi a rajongók és a pillangók közötti metaforikus hasonlóságot:

³² Peter FENVES, *The Scale of Enthusiasm = Enthusiasm and Enlightenment in Europe*, 118.

³³ LOBOCZKY János, *Erény és művészet, avagy a költészet értéke. Platon és Gadamer = Lábjegyzetek Platónhoz. I. Az erény*, szerk. DÉKÁNY András – LACZKÓ Sándor, Librarius, Szeged, 2003, 36.

³⁴ PLATÓN, *Ión*, ford. KÖVENDI Dénes = PLATÓN *Összes művei*, I., Európa, Budapest, 1984, 533a–534a, 316–317.

³⁵ LOBOCZKY, I. m., 36.

³⁶ Andrew POE, *The Sources and Limits of Political Enthusiasm*, PhD dissertation, 2010, UC San Diego Electronic Theses and Dissertations, <http://escholarship.org/uc/item/7x24v971>. PLATÓN, *Phaidrosz*, ford. KÖVENDI Dénes = PLATÓN *Összes művei*, II., 244b, 742.

³⁷ TAKÁTS, I. m., 168.; Paul L. MAIER, *Fanaticism as a Theological Category in the Lutheran Confessions*, *Concordia Theological Quarterly* 1980/2–3., 173–182.; Michael HEYD, „Be sober and resonable”. *The critique of enthusiasm in the seventeenth and early eighteenth centuries*, Brill, Leiden, 1995, 11–41.

³⁸ MAIER, I. m., 177.

³⁹ LUTHER Márton, *A smalkaldi cikkek*, ford. MASZNYIK Endre = LUTHER Márton *Művei*, VI., s. a. r. MASZNYIK Endre, Luther-Társaság, Pozsony, 1904–1914, 315–357., 349. Hasonló megfogalmazás: „O mely vakság és örült rajongás ez ezeknél a mennyei prófétáknál, kik azzal kérkednek, hogy Istennel

Kertemben különböző fajtájú hernyókat találtam: úgy hiszem, az ördög küldte őket ide hozzám. Eleinte még valami szarvhoz hasonló dolog is volt az orrukon. Tulajdonságaikra nézve épp ilyenek a rajongók. Mert a hernyókon szép ezüst – és aranszínű csíkok vannak, tetszetősen csillognak és fénylenek, de belül tele vannak méreggel. A rajongók pedig hitbuzgónak és szentnek mutatják magukat, csak hogy hamis, tévelygő és rosszra csábító tanításaik vannak. És amikor a pillangó meghal, sok petét hagy maga után, úgy hogy egy hernyóból támad sok újabb hernyó. Ugyanúgy egy eretnek sok más embert rosszra csábít, és egy ilyenből sok-sok rajongó és gyülelévész lélek keletkezik.⁴⁰

Anthony J. La Vopa úgy értelmezte Luther rajongásfogalmát, hogy amikor Luther megpróbálta megfenyíteni a tömeget, amely önjelölt prédikátorokat követ, s bizonyos értelemben őrzöng, a *schwärmen* ige éppen „kéznél volt”. Felidézte a kaptár körül rajzó méheket, a madarak raját, amely keresztül-kasul repül a mező felett, a vadász-kutyák csapatát, amely épp szagot fogott. „Kihallható” ebből a baljóslatú morajlás, dongás, zümmögés. Szinte láthatóvá válik a csoport szeszélyes mozgása, egyfajta fonák rend, illetve őrzöngő rendezetlenség. A jelző kétségkívül sokat köszönhet e metaforasor erejének:⁴¹ aligha véletlen, hogy *A rajongók* első fejezetében Kemény a tömeg mozgását (többek között) *a falkáéhoz* hasonlítja,⁴² s a sokak által a Kemény-regény előképeinek tartott *Puritánok utódiái*, amely a német átdolgozásban a *Die Schwärmer* címet kapta,⁴³ a falusi iskola diákjainak kirajzásával kezdődik.

Luther szóhasználata megalapozza a rajongásfogalom pejoratív jelentését. Ugyanakkor a fogalom teológiai értelmezése során is érzékelhető a mögötte meghúzódó ismeretelméleti probléma. Luther meséli el Marcus történetét, aki meg akarta győzni a tanításával, de volt „oly vakmerő”, hogy a Szentírás nélkül szállt volna vele vitába, s Luther arra kéri, mutasson neki inkább jeleket: „»Hét éven belül meglátod a jelet!« E szavakkal pedig az ördög szól belőle. Mert nem sokkal később, 1525. évben kitört a parasztfelkelés [...] Ilyet is mondott: »Meglátom bárkin, hogy kiválasztott-e vagy sem.«⁴⁴ A rajongó olyasvalaki Luther értelmezése szerint, aki az Istennel való *közvetlen* kapcsolat szükségességét hirdeti, míg Luther számára a Szentírás tekintélye volt elsődleges.

John Locke nevezetes értekezése – Luther véleményével összhangban – azokat nevezi rajongóknak, akik hajlandók kinyilatkoztatást színlelni, s elhítni magukkal, hogy tetteikben és véleményeikben sajátos égi vezetés alatt állnak.⁴⁵ A fogalom teológia

napról-napra beszélgetnek!” LUTHER Márton, *Írás a mennyei próféták ellen a képekről és a szentségekről*, ford. HAMVAS József = LUTHER Művei, IV., 325.

⁴⁰ LUTHER Márton, *Asztali beszélgetések*, ford. MÁRTON László – CSEPREGI Zoltán – MASZNYIK Endre – VIRÁG Jenő, s. a. r. CSEPREGI Zoltán, Luther, Budapest, 2014, 613–614.

⁴¹ ANTHONY J. LA VOPA, *The Philosopher and the Schwärmer. On the Career of a German Epithet from Luther to Kant = Enthusiasm and Enlightenment in Europe*, 88.

⁴² KEMÉNY Zsigmond, *A rajongók*, I., Pfeifer Manó, Pest, 1858, 9–10.

⁴³ *Die Schwärmer. Ein romantisches Gemälde nach Walter SCOTT von W. A. LINDAU*, I–II., Brünn, 1820–1821.; Walter SCOTT, *Tales of My Landlord*, Edinburgh, 1816. II. Old mortality, 4.

⁴⁴ LUTHER, *Asztali beszélgetések*, 321.

⁴⁵ LOCKE, *I. m.*, 317.

téje azonban Locke-nál általánosabb ismeretelméleti kérdéshez kapcsolódik: a rajongást az igazság szeretetével hozza összefüggésbe. Valamely tétel evidenciája ugyanis kizárólag a róla való bizonyítékainkban rejlik, tehát a „helyeslésnek bármely fokával lépünk is túl az evidenciának ezt a fokát, biztonságunknak ez a többsége valami más érzelmnek és nem az igazság szeretetének köszönhető.” A rajongás a helyeslés egyik alapja, amelynek bizonyos emberekben ugyanaz a tekintélye, és ugyanolyan bizalommal támaszkodik rá, mint a hitre vagy az észre. A rajongó azonban elvétí mindketőt: „Helyükbe teszi egy ember saját agyának alaptalan képzelgéséit, és ezeket mind a vélemény, mind a viselkedés alapjának tekinti.”⁴⁶

A rajongás fogalmának kései, filozófiai és ismeretelméleti újraértelmezését rendszerint Herder 1776-os, nevezetes esszéjéhez kötik.⁴⁷ A *Philosophie und Schwärmeri*⁴⁸ című írás annak az előfeltevésnek a felszámolására épít, hogy a filozófia és a rajongás természetes ellenségek. Herder szerint nem erről van szó: fivérek és nővérek szellemekben (*Geistgeschwistern*):⁴⁹ egymás iránti ellenszenvük abból táplálkozik, hogy felismerik egymás hasonló természetét (*einerlei Natur*).⁵⁰ Pontosabban egyazon természet homlokegyenest ellentétes vonásaival szembesülnek: egyszerre túl közeli és túl távoliak egymásnak, tépázzák tehát egymást s a közös burkot, melyből születtek. A filozófia és a rajongás forrása ugyanaz: az absztrakció. Herder írása – a rajongás fogalmának újrapozicionálása segítségével – összefüggésben áll a Leibniz filozófiájának részleges rekanonizálási kísérletével,⁵¹ s a wolffianus és az angolszász filozófiai hagyomány kritikájával. Cervantes Don Quijote-figurája és szerelme, Dulcinea, az „álombeli” nőalak így lényegében egy ismeretelméleti tétel illusztrációi: „Hol lakozik azonban ez az általános, egészséges emberész, a helyes látás, a helyes képek, benyomások stb. igazi filozófiája személyesen? Ugyanott, ahol Don Quijote Dulcineája. Ha ott állunk a színe előtt, akkor sem ismerjük fel: azokban az urakban magukban lakozik, akik lovagi sorompóval elibénk állnak és azt követelik, hogy esküdjünk fel rája.”⁵²

Anthony J. La Vopa úgy kommentálja Herder szerepét e 18. századi diskurzusban, hogy az korábban alapvetően bináris oppozíciókra épült (szív–fej, hideg–meleg, sötét–világos),⁵³ Herder azonban felcseréli az elemeit, „kifordítja” és oppozíciót: például hideg rajongásról beszél. A felvilágosodás korának egyik közhelye így korántsem „közhelyszerű” a rajongás diskurzusában: „Az ember, akinek pusztán feje van, szörnyeteg, éppúgy mint az, akinek csak szíve.”⁵⁴

⁴⁶ Uo., 316–317.

⁴⁷ LA VOPA, *I. m.*, 91.

⁴⁸ A Herder-szöveget a Kölcsey könyvtárban megtalálható kiadásból idézem. Johann Gottfried HERDER, *Philosophie und Schwärmeri* = HERDERS Werke. *Philosophie und Geschichte*, VII., Wien, 1825, 42–53. A Herder-szöveg fordításában nyújtott segítségért V. Horváth Károlynak tartozom köszönettel.

⁴⁹ Uo., 42.

⁵⁰ Uo.

⁵¹ Cathrine WILSON, *Leibniz's Reputation in the Eighteenth Century. Kant and Herder = Insiders and Outsiders in Seventeenth-Century Philosophy*, szerk. Jill KRAYE – John ROGERS – Tom SORREL, Routledge, London, 2009, 301.

⁵² HERDER, *I. m.*, 47.

⁵³ LA VOPA, *I. m.*, 92.

⁵⁴ HERDER, *I. m.*, 50.

Herder esszéjénél korábban is találunk példát a rajongás fogalmának cizellálására. 1656-ben Henry More kétfajta rajongásról beszél: a hamis rajongásról, amely a képzelet megzavarodásának eredménye, és az igazi lelkesültségről, amely a képzelet emelkedettsége, amely együttműködik az ésszel, s a végső igazságok megragadására tesz képpé.⁵⁵ More írása⁵⁶ vélhetően Shaftesbury egyik forrásául szolgált. Az angol filozófus alkotta meg korának alapvetően pejoratív *enthusiasmus*-fogalmából a vallási fanatizmus értelmét kizáró, filozofikus rajongás koncepcióját.⁵⁷ Mint Szécsényi Endre megjegyzi, a lelkesültség és a rajongás az a sok társadalmi feszültséget okozó probléma, amely körül Shaftesbury híres műve, az *Enthusiasmus-levél*⁵⁸ is forog. A 18. század első évtizedeiben megjelentek az evangéliumi szellemiséget hirdető „francia próféták” Londonban, akik látványos önkívületbe eséseikkel és látomásaikkal, militáns és agresszív szélsőségeikkel alaposan próbára tették a whig türelmet és politikát. Shaftesbury – ennek megfelelően – kettős értelemben beszél a rajongásról: egyrészt bírálja a vallási fanatizmusban megnyilvánuló formáit, másrészt a filozofikus rajongást a legnagyobb szellemi állapotnak tartja. Ez utóbbi nem más, mint a lélek emelkedett állapota, önmagunk meghaladása, ihlet, az istenség közvetlen érzése.⁵⁹ Ebben formában minden igaz szeretet és csodálat rajongás: „A költők révülete, szónokok fennköltége, zenészek elragadtatása, virtuózok végső szárnyalása [...]. Még a tudás maga, a művészetek és régiségek szeretete, az utazók és kalandorok szelleme, galantéria, hadakozás, hősiesség – mind, mind rajongás!”⁶⁰ A rajongás helyes formájához hozzátartozik a mértékletesség erénye: a rajongó egyaránt elhatárolódik mind a fanatista aszkétizmustól, mind a féktelen hedonizmustól.

A 18. századi német irodalomban Christoph Martin Wieland *Enthusiasmus und Schwärmerei* (1775) címen ismert írásához kötik a fogalom pontosításának igényét. Wieland – Shaftesburyhez hasonlóan – kétféle rajongásról beszél, s ennek érdekében (antik példákra hivatkozva) elválasztaná egymástól a *Schwärmerei* és az *Enthusiasmus* jelentéskörét. Azonban tudja jól, hogy nem vállalkozik könnyű feladatra: hiszen mindkettőre jellemző a „megrészegült lélek”, de az *enthusiasmus* a szép és a jó jelenléte váltja ki. Olyan állapot, melyben a lélek „tüzet fog” és „istenül”, amikor „Isten bennünk van”, ahogy Platón mondja.⁶¹ „Nyisd ki a szemed és lásd: milyen az az emberi lélek, aki sosem érzett ilyet? Mily fagyos, unalmas, passzív, üres élet ez? És milyen világos, meleg és gyümölcsöző a másik?”⁶² – írja Wieland.

⁵⁵ SZÉCSÉNYI Endre, *Egy derűs rajongó* = Lord SHAFTESBURY, *Sensus communis. Esszé a szellem és a jó kedély szabadságáról*, ford. HARKÁNYI András, Atlantisz, Budapest, 2008, 181. Részletesebben: J. G. A. POCKOCK, *Enthusiasm. The Antiself of Enlightenment = Enthusiasm and Enlightenment in Europe*, 14–16.; HEYD, I. m., 72–109.

⁵⁶ Henry MORE, *Enthusiasmus Triumphatus*, London, 1656.

⁵⁷ TÁNCZOS Péter, *Rajongás, elmeél és virtus. A német koraromantika polemikusz „Schäftesbury”-interpretációja*, Elpis 2014, 50.

⁵⁸ Anthony, Earl of SHAFTESBURY, *Letter Concerning Enthusiasm* = Uő, *Characteristics of Men, Manners, Opinions, Times*, I., 1732, 3–55.

⁵⁹ SZÉCSÉNYI, I. m., 178–180.

⁶⁰ SHAFTESBURY, *A moralisták*, ford. FEHÉR Ferenc = *Brit moralisták a XVIII. században*, vál. MÁRKUS György, Gondolat, Budapest, 1977, 219.

⁶¹ Christoph Martin WIELAND, *Enthusiasmus und Schwärmerei*, *Der Teutsche Merkur* 1775/4., 153.

⁶² Uő.

Amíg az *enthusiasmus* a lélek valódi élete, addig a *Schwärmerei* a lélek betegsége. Nem más, mint lélekláz. Wieland szerint a rajongó lehet éppoly lelkesült, mint az *enthusiasta*, csak míg az előbbi egy isten lelkesíti, az utóbbi egy fétis.⁶³ Wieland tehát részben visszatér az *enthusiasmus* platóni hagyományához, s a lelkesültséget, illetve ennek hiányát a tűz–fagy-, forró–hideg-ellentétpárhoz köti. S ha *enthusiastának* lenni dicsőség, akkor rajongónak lenni sem szégyen. Ez utóbbi ugyanis – mint láttuk – betegség, a lélek betegsége. Shaftesbury korábban a hamis rajongást a melankóliával hozta összefüggésbe: a rajongás legyen akár szerelmi, akár vallásos: melankólia kíséri. Semmi sem tudja megállítani, míg meg nem szűnik a melankólia.⁶⁴ Ebben az értelemben Shaftesburynél a melankólia a rajongás rossz (társas kapcsolatokat romboló) típusához kötődik, a derű, a rajongás és a lelkesültség a jó (társas) változatához.⁶⁵ A fogalom rehabilitációjának igénye és szemantikai tartományának elhatárolása Novalis írásában is megjelenik.⁶⁶ A *Schwärmereit* a vak fanatizmustól igyekszik elválasztani, s azokat szólítja meg, akiket boldoggá tesz a rajongás. A pozitív értelemben felfogott rajongás így a humanitáskonceptió része, olyan alapvető tapasztalat kötődik hozzá, mint a hit és a szeretet.⁶⁷ Utópisztikus jellegére utal, hogy Novalis írásának beszélője saját magát Don Quijote-i szerepben mutatja fel. Ironikus utalása szerint nem más ő, mint a nemes lovag, Don Quijote de La Mancha, amikor először találkozik a szélmalomokkal, s lovagi harcra készül.⁶⁸

A rajongás ugyanakkor szoros összefüggésben tárgyalható a melankólia fogalmának újkori „karriertörténetével”. Furcsa módon a „*Schwärmerei*” medikalizálódását korántsem hátráltatja a humorápatológia hanyatlása, az emberi test egyre inkább elterjedő mechanisztikus modellje. Sokkal inkább tűnik úgy, hogy a melankólia és az *enthusiasmus* összeolvasztásával újjászületik a diskurzus.⁶⁹ A rajongás oka – galénoszi fogalmakkal – a fekete epe túltengése, vagy – mechanisztikus szempontból – az elme és az emóciók túlfeszítettsége. Így a rajongó saját fantáziájának foglyává válik. Az is előfordul, hogy a test kigőzölgése teszi a betegséget ragályossá.⁷⁰

Földényi F. László monográfiája arra hívja fel a figyelmet, hogy a 16–17. században az álmodozó és a melankolikus rokon értelmű szóvá válik. A *rêverie* Rousseau ismert kulcskifejezése lesz majd az *Héloïse*-ban és *A magányos sétáló álmodozásaiban*. Az utóbbinál az álmodozás az elmélkedéssel kerül oppozíciós viszonyba: „az álmodozás felüdit és szórakoztat, az elmélkedés kifáraszt és elszomorít; a gondolkodás munkáját mindig terhesnek és örömtelennek találtam. Álmodozásaim néha elmélkedésbe torkollanak, de gyakrabban fordul elő, hogy az elmélkedésem torkollik álmo-

⁶³ Uő., 151–155.

⁶⁴ SHAFTESBURY, *Letter Concerning Enthusiasm*, 13.

⁶⁵ SZÉCSÉNYI, I. m., 182–183.; BODROGI Ferenc Máté, *Kazinczy arca és a csiszoltság nyelve*, Debreceni Egyetemi, Debrecen, 2012, 115.

⁶⁶ NOVALIS, *Apologie der Schwärmerei* = Uő. *Schriften. Das Philosophische Werk*, I., Kohlhammer, Stuttgart, 1981, 20–22.

⁶⁷ POE, I. m., 218.

⁶⁸ NOVALIS, I. m., 22.

⁶⁹ GOLDSTEIN, I. m., 41.; HEYD, I. m., 193–203.

⁷⁰ LA VOPA, I. m., 88–89.

dozásba; elkalandozott lelkem ilyenkor fönt bolyong és lebeg a világegyetemben s képzelet szárnyain, s önkívülete minden más élvezetek felülmúl.”⁷¹

Kant antropológiai munkáiban a melankólia kettős arculatú. Földényi megfogalmazásában: „A melankólia, mely végső soron metafizikai magány, öngazolás és ön-évezet, maga is pozitív kicsengést nyer, s mivel etikai színezetű, az erkölcsi öntudat jele. A melankóliában az eszményi szabadság jelenik meg, és a nyüzsgő világtól való mélabús tartózkodás nemes gesztussá válik. Kant ugyanakkor a negatív felhangú rajongást és fanatizmust sem vitatja el a melankóliától.”⁷² Antropológiájában az álom a fantázia működésének különös terepe, ám beteges állapotról árulkodik, ha ébren tör rá az emberre.⁷³ „Akinek viszont képzelgése során szokásává lett, hogy elmulassza képzeményeit a tapasztalat törvényével összevetni (tehát éberben álmodik), az fantasztá (ködfaló), s ha szenvedély hajtja, enthuziaszta a neve. A fantázia váratlan fölgerjedését a képzelgés rohamainak (raptus) hívják.”⁷⁴ A szenvedéllyel párosuló téboly eszeveszettség; amely gyakran eredeti is lehet, s ugyanakkor önkéntelenül fölgerjedő, amilyen a költői megszállottság (furor poeticus) is, határos lehet a zsenialitással. Az eszméknek ezt a játszi, ámbár szabályozatlan áradását, ha az észre tör rá, rajongásnak mondják.⁷⁵ Az eszmék „szabályozatlan áradása” a rajongás-diskurzusban egyaránt kötődik a magányhoz és rajongáshoz. A rajongás ezen változatát illusztrálhatja Kemény regényéből Pécsi Deborah elmékedése, amelyben a rajongás egyfajta mentális esemény,⁷⁶ s metaforikusan a *schwärmen* ige elsődleges jelentéséhez, a rajzó méhekhez kötődik: „Oh istenem, mily kín magányosan lenni, midőn vádak vagy emlékek nyomnak! midőn álmokból, ferde benyomásokból és démoni érzésekből egy bős soka-dalom támad, fölvert rajként zibong körülünk, fullánkjaival fenyeget, s védve vagy elhagyva magunkat egyaránt lehetünk bántalmainknak kitéve.”⁷⁷ A rajongás e megnyilvánulásának tehát előfeltétele a magány. Coleridge – Shaftesbury koncepciójával szemben – a rajongás pozitív értelmezéséhez kapcsolja, s rehabilitálja a magányt. Meghatározása szerint a fanatikusok veszélyesek és nyájban élők,⁷⁸ míg az enthuziaszta ártalmatlan és magányos.⁷⁹

Egy 1835-ben napvilágot látott magyar nyelvű munka, Köteles Sámuel antropológiája⁸⁰ az andalgást a mulékony lelki betegségek között tárgyalja. A korábbi példák közül leginkább Rousseau-hoz hasonlóan a lélek azon állapotának tekinti, „melybe figyelmét kevés vagy éppen csak egyetlen tárgyra szegezi, legtöbbször pedig

⁷¹ Jean-Jacques ROUSSEAU, *A magányos sétáló álmodozása*, ford. Réz Ádám, Európa, Budapest, 1997, 103–104.

⁷² FÖLDÉNYI, I. m., 208.

⁷³ Immanuel KANT, *Pragmatikus érdekű antropológia = Uő., Pragmatikus érdekű antropológia*, ford. MESTERHÁZI Miklós, Osiris, Budapest, 2005, 88.

⁷⁴ Uo., 126.

⁷⁵ Uo.

⁷⁶ A rajongásról mint mentális eseményről lásd GOLDSTEIN, I. m., 31.

⁷⁷ KEMÉNY, I. m., I., 53.

⁷⁸ COLERIDGE'S *Aids to reflection, with the author's last corrections*, szerk. Henry Nelson COLERIDGE, bev. John M'VICKAR, Stanford and Swords, New York, 1854, 305.

⁷⁹ Lawrence KLEIN, *Sociability, Solitude and Enthusiasm = Enthusiasm and Enlightenment in Europe*, 153.

⁸⁰ KÖTELES Sámuel, *Philosophiai antropológia, Egyetemi Nyomda, Buda, 1839.*

saját gondolatjaira. Ha az andalgás szokássá válik, uralkodó leszen, s mintegy hajlandósággá válik, lelki betegségnek mondhatni. Ezt a lélek akarata által már nem lehet mérséklenni, végre búkomorsággá (melancholia) változik.”⁸¹ Kötelesnél az andalgás lélekállapot, amely összefüggésben van egy sajátos mentális tevékenységgel. A túlzásba vitt andalgás pedig már egy betegség, a melankólia „előszobája”.

A rajongás pedagógiai és nevelésméleti kontextusa szempontjából releváns, hogy Wieland nem csupán esszét szentel a témának. 1764-ben regényt ír *Der Sieg der Natur über die Schwärmer, oder die Abentheuer des Don Sylvio von Rosalva* címmel. A regény címe, intertextuális utalásai egyértelművé teszik, hogy mű sajátos Cervantes-imitáció. Mindez összefüggésben áll azzal a jelenséggel, hogy Don Quijotét a rajongás szatírájaként értelmezik a 18. században.⁸²

A lovagregényeket olvasó, s a regényvilágban megteremtett „valóságot” azokon keresztül szemlélő Don Quijote figurája Wieland művében Don Sylvio von Rosalva alakjában ölt testet.⁸³ Az ifjú Don Sylvio azonban nem kizárólag lovagregényeket olvas, hanem tündérmeséket is. Amint az ifjú képessé válik rá, hogy hogy latinul olvassa Ovidius *Átváltozásait*, új könyveket talál: *A kerekasztal lovagjait*, arab, perzsa és tündérmeséket. A Wieland-regény harmadik fejezetében találhatóak azon „pszichológiai megjegyzések”, amelyben elbeszélő Don Sylvio „furcsaságait” elemzi. A főszereplőre rossz hatással van a magány, s teljes mértékben olvasmányai hatása alá kerül: pontosabban ezek „eredeti”, természetből kapott képességeit ébresztik fel, s terelik rossz irányba: „a szendergő szenvedélyt”. Ennek eredményeként „a csodás és szenvedélyes ideák” átveszik az uralmat a szív fölött.⁸⁴

Don Sylvio észre térítésére több kísérlet is van a regényben. Ezek közül az egyiknek az eszköze, az úgynevezett Biribinker-történet, amely felhasználja a tündérmesék összes toposzát. A rajongás-fogalom asszociációs köre szempontjából lényeges, hogy e részlet magyar fordítása Fellegváry Ágoston néven jelenik meg.⁸⁵ A szerző biográfiai szempontból nem azonosítható, az álnév választása viszont kiválóan kapcsolódik a rajongás diskurzushoz. Csakúgy, mint Hertzeg Piripió figurája, ahol a „beszélő név” ismét a *schwärmen* ige elsődleges jelentéséhez kötődik. A piripió (más néven gyurgyalag) nem más, mint a méhevő madár, amely képes a méh fullánkját kitepni. E meta-

⁸¹ Uo., 207. A rajongásról mint a melankólia (a búskomolyság) egyik változatáról lásd FRANK Lajos Fridrik, *Az orvos mint házi-barát*, ford. HORVÁT József, Trattner–Károlyi, Pest, 1830, 146.

⁸² Eric J. ZIOLKOWSKI, *The Sanctification of Don Quixote. From Hidalgo to Priest*, Pennsylvania State UP, University Park, 1991, 37–41.

⁸³ Cristoph Martin WIELAND, *The Adventures of Don Sylvio de Rosalva*. London, 1904, 1. Wieland és Cervantes regényének együttes emlegetésére van példa a 18. század végi magyar irodalomban. Lásd GVADÁNYI József, *Egy Falusi nótáriusnak budai útazása, mellet önön maga abban esett viszontagságaival egygyütt az el aludt vérű magyar szívek' fel serkentésére, és mulatságára e' versekbe foglalt*, Pozsony, 1790, *Elő járó beszéd*.

⁸⁴ C. M. WIELAND, *Don Sylvio von Rosalva = Uő., Sämtliche Werke*, XI., Leipzig, 1795, 12–15. Kölcsey könyvtárában vélhetően az 1800-as bécsi Wieland-összkiadás 20–23. kötetében volt meg. Lásd SZABÓ G., *Kölcsey Ferenc könyvtára...*, 86–87. A jelenleg az OSZK állományában lévő kötet nem azonosítható megnyugtatóan a Kölcsey-könyvtár darabjaként. A Kölcsey-könyvtár jelenlegi állapotába nyújtott betekintésért Matolay Katalinnak tartozom köszönettel.

⁸⁵ Hertzeg Piripionak tündér története, WIELAND után írta magyar földijeinek mulattatására FELLEGVÁRY Ágoston, Belnay, Pozsony, 1804.

forikus játék természetesen nem kizárólag Fellegváry leleménye. A Wieland-regény hatodik könyve többszörösen rájátszik a fogalom elsődleges jelentésére.

Fáy András értekezése nevelésméleti összefüggésben hivatkozik az általa andalgásként fordított *Schwärmerey*-ra.⁸⁶ Elképzelése szerint azt tekintjük „érzékeny nevelésnek”, ha a „képzelőerő cselekvőleg palléroztatik, s általa a szív érzése tápláltnak. Ez szüli az andalgás hajlandóságát. (Schwärmerischen Hang).” Az Andalgás (Schwärmerey)

bennünk a képzelőerőnek legbájosabb munkálkodása. Tárgy nélkül való óhaj-tások, nevetlen kívánságok, egy esmeretlen messze, jobb hazába való homályos vágyakodás az ő szüleményei. Oh nem azon titkos sejtésnek kezesei e ezek bennünk, hogy nem ez élet határoz minket, 's jobb haza vár reánk! Innen bájos andalgásunkban megvetéssel tekintünk az életre, vagy mivel belőle ki nem repülhetünk, tündér bájokat kölcsönözünk neki; tárgyakat rakunk belé, a ' mellyeket szeretünk, embereket teremtünk abba, akiket kedvelünk; így kész Elysiumunk. S melly gyakran elfelejtjük a zordon valót az édes álmon.⁸⁷

Fáy gondolatmenete Shaftesbury és Wieland pozitív és kiterjesztett rajongásfogalmával hozható kapcsolatra: az andalgás szüli a „Szépért s Jóért való buzgóságot”, a „Sympathia” érzését. A reggel, az esthajnal, vár omladékai váltják ki ezt az érzést: gyenge ellágyulást. Ám ha túllép egy határon, s a „képzelt világgal úgy körül sző”, hogy miatta azt, amelyben élünk, s élnünk kell, elmúlhatjuk, megunjuk, s „ébred álmodókká teszen”, akkor „elérzékenyüléssé” változik. A túlzásba vitt andalgást segíti elő a dologtalanság, a mesés történetek, a szép tudományok üzése, az érzékeny olvasás: azok az írások, „amelyek a világot és az életet képzelődvé (idealiter) adják elő.” Ilyenek a románok, az érzékeny és szomorú játékszín, valamint az „andalgó poéták”: Hölthy, Matthisson, Kleist munkái. Ezek az írások tehát a legkevésbé sem tartoznak az ifjakkal ajánlható olvasmányok közé. Ez a típusú érzékenységi ugyanis egy életszakaszhoz is kötött, ahogyan Wieland-regény főszereplőjénél látjuk. Fáy érvelése e szempontból a rajongás-fogalom azon értelmezéséhez áll közel, amelyek a regényekben légvárépítés eszközeit látják. A Schwärmerey-paradoxon összefüggésbe hozható az úgynevezett „olvasási lázzal”. Az olvasás ugyanis egyfelől (a figyelem szabályozásával) a rajongás ellenszere, másrészt viszont (a nem megfelelő olvasmányok) táplálják a rajongást.⁸⁸ A románolvasók számára minden unalmas lesz, hacsak „románi színe, íze nincs.” Fáy szerint e káros hatást illusztrálja Cervantes regénye, a *Don Quijote*. Elítélendő mintái közé tartozik a *Szigvárt* és a *Werther*.⁸⁹ A 19. század közepén a rajongás ezen típusának és veszélyeinek reprezentatív szövegeként olvasható Kemény Zsigmond másik regénye, az *Özvegy és leánya*.

⁸⁶ Fáy András, *Próbátétel a mai nevelés két nevezetes hibáiról*, Trattner, Pest, 1816.

⁸⁷ Uo., 121.

⁸⁸ LA VOPA, I. m., 102.

⁸⁹ Fáy, I. m., 121.

Fáy írása egészében véve a 18. századi rajongásdiskurzus korrekt összefoglalásának tűnik, néhány eleme azonban (például a „jobb hazába való homályos vágyakodás”) a német és az angol romantika rajongás-konceptiójára utal. Amikor azonban századforduló táján megpróbálják megtalálni a *Schwärmerei* kifejezés magyar megfelelőjét, a kortársak, köztük Kölcsey is, főként 18. század végének német irodalmára hivatkoznak.

Egy fogalom története, avagy egy vers címet keres

Amikor Kölcsey 1813 novemberében elküldi a később *Az Ábrándozó* címen ismert versét Kazinczynak, a kéziratban még az eredeti cím olvasható: *A' Schwärmer*, valamint a hozzá fűzött zárójeles megjegyzés: „magyarul Édes Uram Bátyám!”⁹⁰ A Szereméhez intézett hasonló kérés indítja el azt a párbeszédet, amelynek néhány részletéből a fogalom magyar fordításával kapcsolatos problémákra, illetve a kifejezéssel kapcsolatos szemantikai változásokra következtethetünk.

Szemere első fordítási javaslata Klopstock *Grammatikai beszélgetéseire* támaszkodik, mely szerint „Schwärmer nem egyéb mint Wärmer, 's példakkal 's nyelvhisztóriával bizonyítja állítását.”⁹¹ A magyar változathoz így a *Hév* és *Hő* szót ajánlja kiindulásként: „De hogyan Hőny lenne tehát a Schwärmerey? 'S hát a' Schwärmer?”⁹² Később így nyilatkozik: „Nem tehetnénk e a' Schwärmereyt Hénynek? A szó analógián épül, a' szó fest mert a' H forróságot, 's hevet 's az ny lágyságot jegyez; a' szónak ágazatai nem éppen kedvetlenek.”⁹³ E variáns vélhetően megőrizne valamit a rajongás eredeti, Platónhoz kapcsolódó, pozitív jelentéséből: a nyelvtörténeti szempontból Klopstock által legitimált javaslat a forró-képzetkörhöz⁹⁴ kapcsolódóan felidézné az *enthusiasmus* jelentéskörét. Szemere ugyanakkor pontosan érzékeli a fogalom (korábbi példák során) Shaftesburynél és Wielandnál is megmutatkozó Janus-arcát, a hozzá kapcsolódó negatív konnotációt. Erre vonatkozik a nyelvi analógiára épülő második javaslata: „Schwärmer Hénysző. Valamint az érez és érez vagy érzőből érzés, érzet, érzelem, érzemény van, úgy lehetne a hényszőből hényszés, hényszet, hényszélem, hényszemény; úgy lehetne még az érzelő 's képzelő szerént a' rosszabb értelemben hényszélős is.”⁹⁵ A hényszélős kifejezés így részben megőrizné az *enthusiasmus*-analógiát, emellett a szóképzés mintája a rajongás-diskurzus olyan terminusát helyezi kitüntetett po-

⁹⁰ Kölcsey Ferenc Kazinczy Ferencnek, Álmosd, 1813. november 14. = KÖLCSEY, *Levelezés*, I., 264. A vers címválasztása körüli problémákról: SZABÓ G. Zoltán, *A kézirat a kiadásig. Kölcsey Ferenc verseinek szöveggyűjteménye*, Argumentum, Budapest, 1999, 79–86.

⁹¹ Szemere Pál Kölcsey Ferencnek, Pécel, 1813. október 22. = KÖLCSEY, *Levelezés*, I., 233. Klopstock utalása: „Aus Warm Schwärmen.” Friedrich Gottlieb KLOPSTOCK, *Grammatische Gespräche = Klopstock's Sämtliche Werke*, IX., Leipzig, 1858, 111.

⁹² Szemere Pál Kölcsey Ferencnek, Pécel, 1813. október 22. = KÖLCSEY, *Levelezés*, I., 233.

⁹³ Szemere Pál Kölcsey Ferencnek, Pécel, 1814. február 6. = KÖLCSEY, *Levelezés*, I., 289.

⁹⁴ Szemere később sem mond le a hő- szótöböl kiinduló képzés lehetőségéről. 1814-ben újra felveti – ezúttal Kazinczynak: „Az útban egy szót hallék, hőbolygós. Hőbolygós? Mit tesz ez? Olyan formát mint a' Schwärmer. Nem lehetne ezt valami úton használnunk?” Szemere Pál Kazinczy Ferencnek, Pest, 1814. április 19. = KAZINCZY Ferenc *Levelezése*, IX., s. a. r. VÁCZY János, MTA, Budapest, 1891–1911, 346.

⁹⁵ Szemere Pál Kölcsey Ferencnek, Pécel, 1814. február 6. = KÖLCSEY, *Levelezés*, I., 289.

zcióba, mint amilyen a képzelet. E variáns ugyanakkor hangalak viszonylagos önállósága révén nyelvi szempontból is elkülönítené a rajongó negatív változatát. Kölcsey azonban nem elégedett teljes mértékben e lehetőségekkel: „Ha a Schwärmer szót úgy lehetne felvenni, mint ezeket Phantasia, Melancholia, stbb. úgy inkább Schwaermert írnék mint Hényszőt.”⁹⁶ A rajongás fogalomtörténete szempontjából jelentőségteljes, hogy Kölcsey ismét olyan kifejezéseket idéz fel példaként (fantázia, melankólia), amelyeknek *közüik* van a rajongáshoz, mégsem *helyettesíthetők* a rajongással. A rajongás terminusértéket jelzi, hogy a szó átvétele szempontjából Kölcsey az *enthusiasmust* sem tekinti lehetséges variációnak: vélhetően nehéz lenne elvonatkoztatni sajátos, vallási jelentésétől. Kazinczyra hivatkozva felveti viszont a mámorhoz kapcsolódó szóképzés lehetőségét, ezzel pedig a bódulat, kábultság (a korabeli szóhasználat szerint döntően negatív) tudatállapotának asszociációit.⁹⁷ Lényegesebb azonban a másik lehetőség: a német főnév elsődleges jelentésének fordítása. „Nekem most a ’ jut eszembe” – írja Kölcsey –, „hogy a német Schwaermen, innen jöhet Schwarm, melly *rajt* teszen. *Der Ideen Schwarm*, jelent rajzó, tóduló Ídeákat. Schwaermer az, kit a ’ tóduló, csapongó Ideák magok után ragadoznak. Próbáld a *raj-t*.”⁹⁸ Kölcsey definiálási kísérlete ezen a ponton a *Schwärmeri* olyan jelentésréteget érinti, amely mentális tevékenységnek tekinti a rajongást. Felhasználja tehát a Luther szóhasználatára kapcsán népszerűvé váló rajzásmetaforát, ám (a korábbi példák során Keményhez hasonlóan) szekularizált, ismeretelméleti szempontból értelmezhető tartalommal ruhazza fel. Az *Ábrándozó* fogadtatása ugyanakkor azt mutatja, hogy e mentális tevékenység *költői* megnyilvánulása kapcsolatban áll a klasszikus poétika legmagasabb rangú költői műfaját jellemző poétikai elvárással. Schedius Lajos esztétikája így jellemzi az *óda* erényeit: „Amikor a lélek ennyire felgyúlt állapotban van, hihetetlen, hány dolog tolul egyszerre az elmébe. Már csak e gyorsaság miatt sem tud mindent, ami benne megfordul, kifejezni, hanem sok dolgot elhagyva a legfontosabbakat fejt ki, a többiről hallgat. Ezek az úgynevezett lírai ugrások, egyik dologról a másikra.”⁹⁹ Mintha az ódához kötődő „szép rendetlenség” normája köszönné vissza Kazinczynak a Kölcsey versét érintő reagálásában: „Ez a ’ Pindarusi, Göthei fellengzés, szállongás és csapkodás, a phantasiának geniális játéka, a szív legmélyebb, legédesebb érzése, úgy állok előtte – mint egy gyönyör festmény előtt.”¹⁰⁰

Visszatérve a magyar ekvivalens kereséséhez: úgy tűnik, több érv is szól amellett, hogy *ebben az esetben* óvakodjanak a német kifejezés elsődleges jelentésének átvételétől. A Döbreneti Gábor leveléhez mellékelte, az *Élet és Literaturában* Nemes Apáti Kiss Sámuel jegyzeteként közölt¹⁰¹ rövid eszmefuttatás szerint:

⁹⁶ Kölcsey Ferenc Szemere Pálnak, Álmosd, 1814. március 3. = KÖLCSEY, *Levelezés*, I., 300.

⁹⁷ Lásd a Czuczor–Fogarasi szótár *mámor* szócikkét. CZUCZOR Gergely – FOGARASI János, *A magyar nyelv szótára*, IV., Emich, Pest, 1862–1874, 95–96.

⁹⁸ Kölcsey Ferenc Szemere Pálnak, Álmosd, 1814. március 3. = KÖLCSEY, *Levelezés*, I., 300.

⁹⁹ SCHEDIUS Lajos, *Esztétika*, ford. BALOGH Piroska = SCHEDIUS Lajos János *Széptani írásai*, s. a. r. BALOGH Piroska, Kossuth Egyetemi, Debrecen, 2005, 106.

¹⁰⁰ Kazinczy Ferenc Kölcsey Ferencnek, Széphalom, 1813. december 2. = KAZINCZY *Levelezése*, XI., 147–148.

¹⁰¹ Szabó G. Zoltán Döbreneteinek tulajdonítja ezt a részletet. A szerzőség bizonytalanságáról és a levél filológiai problémáiról lásd KÖLCSEY, *Levelezés*, I., 774., 812.

A’ *Schwärmeri* szó’ kitételére van a jó *ábrándozás* szavunk; így a’ *Schwärmer* magyarul igen helyesen *ábrándozó*. Minek tehát amazt *rajoskodásnak*, emezt *rajoskodónak* fordítani? Következés e szoros értelemben véve, hogy a’ *Schwärmer* és *Schwärmeri*, azon *Schwarm* szótól legyen származva, melly magyarul *rajt* jelent? holott a’ *Schwarm*, *ábránd* értelemben nagyon ritkán jön-elő, ’s ha jönne is, tartozunk e azt mi is elfogadni, még pedig *raj-nak* fordítani, amikor a’ derék *ábránd* szavunk van?¹⁰²

A jegyzet szerzője elválasztaná a *Schwärmeri* a tükörfordításként értelmezhető rajoskodás jelentéskörétől, s vélhetően méhészeti és a teológiai jelentés mellett a *Schwärmeri* egyre inkább önállósuló mellékjelentése miatt esik választása az *ábrándozás* főnévre.¹⁰³ Ehhez a változathoz pedig közelebb áll az ábra (kép) származékaként kezelt,¹⁰⁴ önállósuló *ábránd* kifejezés. További vizsgálódást igényelne az a feltevés, hogy az egyébként létező rajongás, rajoskodás, rajlódás¹⁰⁵ kifejezés főként a negyvenes évektől kezd meg önálló karriertörténetét: részben megőrizve a pejoratív, vallásos jelentést, részben – az ezt a mintázatot kiaknázó – politikafilozófiai konnotációit.¹⁰⁶ Ez utóbbi elsődlegesen Burke franciaforradalom-interpretációjához¹⁰⁷ kötődik, mely szerint a forradalmárok rajongása összefüggésbe hozható a millenarista vallásos mozgalmakkal, s ez az újfajta rajongás az „ateista fanatizmus.” A magyarra rajongásként – rajoskodásként fordított *Schwärmeri* akkor kerül ismét előtérbe, amikor a kortársak megtapasztalnak valamiféle kapcsolatot francia forradalom és az Európán végigsöprő forradalmi hullám, így a magyar forradalom között is. Lényegében ennek a folyamatnak lehet példája *A rajongók* politikai allegóriája. A fogalomhoz kapcsolható előfeltevések, a valóság és az illúzió oppozíciójára épülő retorika, valamint a donquijotizmus megjelenése a 19. század második felének magyar irodalmában azt mutatja, hogy a rajongás és a rajongásellenesség később a hazai realizmusdiskurzusnak is részévé válik.¹⁰⁸

Valószínűleg nem véletlen tehát, hogy amikor az 1810-es években Kölcsey verse címet keres, a „győztes” végül mégsem a *raj*-főnévből származtatott variáns lett, s nem is a másik rivális,¹⁰⁹ a teológiai értelmezéshez szorosan kapcsolódó *buzog* szóból képzett változat. A verscím körüli töprengés és hezitálás úgy is értelmezhető, Kölcsey

¹⁰² Döbreneti Gábor Kölcsey Ferencnek, Kolozsvár, 1813. november 20. = KÖLCSEY, *Levelezés*, I., 270. Folyóiratközlés: Döbreneti Gábor és Kölcsey Ferenc leveleiből, *Élet és Literatura* 1827/II., 87–134.

¹⁰³ Később arra is találunk példát, hogy a vallásos rajongót vallásos *ábrándozóként* nevezik meg. Vö. SOMOSY János, *Keresztény hittudomány*, I., Nádaskay András, Sárospatak, 1836–1838, 139–140.

¹⁰⁴ CZUCZOR–FOGARASI, *I. m.*, I., 236.

¹⁰⁵ A *rajlódás*: *Fanatizmus*. *Schwärmeri* kifejezés például része a *Mondolat* szótárának. A *Mondolat* vezérszavának Kazinczy-paródiája a nyelvszokás legitimálására, pontosabban e legitimáció hiányának jelzésére használja, miközben a teológiai analógiát hangsúlyozza: „A’ vendég ajkú félbolond Piszkántsi, a’ki arra szüldött: hogy minden okforrás nélkül pökvén a’ markát, a nagyobb rakás közt létezett szokásnak pedánt rajlódásból kész vértanúja is lenni...” *Mondolat*, sok bővítéssel és egy kiegészített új szótárral együtt, Dicshalom, 1813, 86., 5–6.

¹⁰⁶ POCOCK, *I. m.*, 11–27.; TAKÁTS, *I. m.*, 168–176.; LA VOPA, *I. m.*, 103–105.; POE, *I. m.*, 110–169.

¹⁰⁷ Edmund BURKE, *Töprengések a francia forradalomról*, ford. KONTLER László, Atlantisz, Budapest, 1990.

¹⁰⁸ Vö. HITES Sándor, *A realizmus korai magyar fogalomtörténetéről*, *It* 2016/3., 263–299.

¹⁰⁹ „A’ vallásos Schwärmer Isten Tanítóink Vak-buzgóknak nevezték. Próbáld a’ buzog szót.” Szemere Pál Kölcsey Ferencnek, Pécel, 1813. október 22. = KÖLCSEY, *Levelezés*, I., 233.

és köre (Shaftesburyhez és Wielandhoz hasonlóan) megpróbálják megszabadítani a rajongás fogalmát az *egyértelműen* pejoratív, teológiai vonatkozásaitól. Attól a jelentéskörtől tehát, amely például a *Tövisek és virágok* epigrammagyűjteményének Goethétől származó mottójában is felfedezhető.¹¹⁰ Mindezt olyan kulturális közegben teszik, amelyben – német közvetítésen keresztül – érvényesül a Shaftesbury-hatás. Bodrogi Ferenc Máté meggyőzően érvelt mellette,¹¹¹ a rajongás ekkor Kazinczy számára részint a csiszoltság diskurzusához kapcsolódó fogalom, s a „Shaftesbury-kontextus” felől művészetelméleti szempontból értelmezhető: nemcsak az ideális alkotót, de az ideális befogadót is jellemzi.

Pejoratív jelentését ugyanakkor ábrándozó – kifejezés sem veszíti el teljesen. A Czuczor–Fogarasi-szótár szerint az *ábrándozó* „képzelt, levegői tárgyakon, hiú eszméken kapkodó, ki a valóságot feledvén vagy mellőzvéen képzeletekkel foglalkozik.” Az *ábránd* olyan kép, melynek megfelelő valósága nincsen, a képzelet szüleménye.” Az 1860-es években megjelenő szótár tehát ismét csak a való és a képzelet oppozíciójára építve rögzíti a szó jelentését, döntően negatív felhanggal. Azonban láthatóan „tud” a fogalom átértékeléséről: az ábrándozó „jobb értelemben”, az „érzelmek, vágyak országában nemesebb hév által tüzelve föllegez, képzelő tehetsége felsőbb erőitől ihlélve kedves, szép dolgokkal foglalkodik.”¹¹²

Végezetül arra is ki kell térnünk, hogy Kölcsey levelezésében nem csupán a vers címadása körüli töprengések körül találkozhatunk a *Schwärmerei* fogalmával. Arra is találhatunk példát, hogy a rajongás a művészeti szépség egyik specifikuma. Amikor Döbrenetei Gábor „homályossággal” vádolja Az *Ábrándozót*, Kölcsey ezt így kommentálja Szemerének: „Én Döbrenteinek leveleiből azt látatom észre venni, hogy ő igyekszik erővel a’ poetai leplet levetni, ’s száraz lenni. Ő az Enthusiasmsut, ’s az attól lelkesedett beszédet úgy hiszi, hogy az értebb korban elkell hagyni, ’s bár ő, mint leveleinek némely helyei mutatják, igen szép, ’s lélekkel telyes prózát tud írni, mégis többnyire szárazon ír.”¹¹³ Kölcsey – a poétikai hagyomány szerint – „enthusiazmustól lelkesedett” beszédet elsősorban a költői nyelv ismérvei közé sorolja, de nem kizárólagosan: a „lélekkel telyes” prózastílushoz is hozzátartozik. A klasszikus retorika alapján azt mondhatnánk, hogy az úgynevezett száraz stílus ellentétéként szolgál. Ám Kölcsey szerint Döbrenetei eredeti karakterét a versei mutatják. Ezekből látszik, hogy „Ő maga természet szerént inkább gyöngéded és Schwaermerisch mint szárazúl jőzan.” A „Schwaermerisch” itt már nem csupán stiláris jellemzés, hanem eredendő adottság, diszpozíció, az esztétikai lélek jellegzetessége: „minek is azon mathematicai Lélek a’ poetának, a Művésznek?”¹¹⁴ Figyelemre méltó (bár az eszmetörténeti

¹¹⁰ Johann Wolfgang GOETHE, *Velencei epigrammák. Lel követőkre...* = Uő., *Versek*, ford. KÁLNOKY László, Európa, Budapest, 1963, 423. „Lel követőkre a megszállott és hat tömegekre, / míg az eszes férfit csak kevesen szeretik. / Sok csodatévő kép csak mázsolmány: mit a szellem/ és a tudás alkot, nem kap a csürhe azon.”; „Schüler macht sich der Schwärmer genug und rühret die Menge, / Wenn der vernünftige Mann einzelene Liebende zählt. / Wundertatige Bilder sind meist nur schlechte Gemälde: / Werke des Gesichts und der Kunst sind für den Pöbel nicht da.”

¹¹¹ BODROGI, I. m., 54–55., 119–128.

¹¹² CZUCZOR–FOGARASI, I. m., I., 237.

¹¹³ Kölcsey Ferenc Szemere Pálnak, Álmosd, 1814. január 22. = KÖLCSEY, *Levelezés*, I., 282.

¹¹⁴ Uő.

előzmények szempontjából nem meglepő), hogy az idézetben a *schwärmerisch* jelző problémátlanul illeszkedik a költői megszállottság jellegzetes, platóni érveléséhez.

Emellett Kölcsey környezetében is megjelenik a *Schwärmerei* melankóliával öszszekapcsolódó jelentésköre. Szemere Krisztina Kölcsey lelkiállapotának jellemzésére használja a kifejezést: „Maga ismét schwermerizál, édes Ferim, ’s akkor is keserű érzelmek ömlenek ki szívéből, midőn belsejét csendesnek képzeli.”¹¹⁵ Kölcsey levelezőtársa a *Schwärmereit* egyfajta elpuhultságként írja le, amely a *melankólia* előszobája: a „Veszédelmes örvény, és szédítő mélység”¹¹⁶ felé ragad. E veszélyek miatt az sem engedhető meg, hogy refúgiumként vagy ideiglenes menekülési útvonalként szolgáljon, amint ez Sterne regényében olvasható: „Ha az egyik vagy másik út göröngyös az én lábaimnak, vagy meredekebb, mint hogy megmászhasam, eltérek róla azon bársony sík ösvényre, mellyet a’ phantasie rózsabimbókkal hinte-bé. Egy-egy kerengést teszek azon, ’s enyhítve s’ erősödve térek vissza.”¹¹⁷ Szemere Krisztina teljesen elutasítja ezt a lehetőséget: a „való” és a „hitegető fantázia” oppozíciójában megkerülhetetlen a kettő egymásra vonatkoztatása, s kizárólag az előbbi lehet a boldogság forrása: „Kit tehetett igazi bóldoggá a phantasia? e’ részben Yorichal nem érzek, én tsak ébren lehetek bóldog, ’s akkor midőn hitegető phantasiám, a való által meg semmisítettik.”¹¹⁸

Kölcsey korai filozófiai jegyzetei arról tanúskodnak, hogy a szerzőjük jól ismerte a rajongás fogalmához kötődő ismeretelméleti problémát. A görög filozófiai jegyzetek erőteljes Szókratész-kritikája ugyanis éppen a rajongás fogalmára épít. Kölcsey interpretációja szerint Szókratész isten létét az emberben lévő erkölcsi törvénnyel magyarázza. Ám az kérdéses: „Mi az erkölcsi törvény? Van e az az emberben? Ez éppen olyan, mint a Moralis érzés az Anglus philosophusban, melly a’ jót a rossztól (me)g választja. Az ilyen nem mutat egyébre hanem egy szerfelett v(al)ó Enthusiasmusra, sőt, mondhatom Fanaticizmusra (Schwärmerei).”¹¹⁹ Az erkölcsi törvény ilyen típusú relativizálása hasonlóságot mutat Herder korábban idézett, az angol filozófiai hagyományt illető kritikájával. Szókratész daemonja, a „belső hang” ismeretelméleti szempontból épp olyan problematikus, mint Locke rajongójának alaptalan képzelgése: „Csuda-e hogy olyan ember ki Daemonokat érez magában, erkölcsi törvényt is érzett?”¹²⁰ – kérdez rá Kölcsey.

Hasonló érvek alapján ítéli el a lélekről vallott állításait, hiszen Szókratész „annak eredetét istentől hozta le, ’s absoluta existentiáját az álmokból, előre való érzésekből mutogatta. Mi légyen az ő azt nem vizsgálta, mindaz á[lt]al absoluta substantiának

¹¹⁵ Szemere Pálné Kölcsey Ferencnek, Nagyfalú, 1815. november 22. = KÖLCSEY, *Levelezés*, I., 444.

¹¹⁶ Uő.

¹¹⁷ STERNE, *Érzékeny Utazások Francia- és Olaszországban*, ford. KAZINCZY Ferenc = Uő., *Szép Literaturá*, 429.

¹¹⁸ Szemere Pálné Kölcsey Ferencnek, Nagyfalú, 1815. november 22. = KÖLCSEY, *Levelezés*, I., 444.

¹¹⁹ KÖLCSEY Ferenc *Kiadatlan írásai 1809–1811.*, s. a. r. SZAUDER József, Akadémiai, Budapest, 1968, 142. Kölcsey Szókratész-kritikájának feltételezett forrásáról Uő., 386., illetve Dietrich Tiedeman: „So ware denn also Socrates Phantast im einem.. da seiner sonst so starken, so hellen Vernunft gerade entgegensteht? Wer vermag das zu verain baren mi seiner überall ruhigen, von aller Schwärmerey ganzlich entferten denkart.” Dietrich TIEDEMANN, *Geist der spekulativen Philosophie*, II., Akademische Buchhandlung, Marburg, 1791, 20.

¹²⁰ KÖLCSEY *Kiadatlan írásai*, 144.

tartotta. Hitte annak halhatatlanságát, de vakon, nem philosophiai tekintetknél fogva.¹²¹ Így Kölcsey interpretációjában az álmok üzenetét fejtegető, a poézissel próbálkozó Szókratész alakja¹²² sem nélkülözi az iróniát.

Az ifjúkori jegyzetek látványos elhatárolódása ugyanakkor nem jelent feltétlenül ellentmondást a *Mohács* beszélőjének episztemológiai oppozícióját¹²³ tekintve: „Mindem ember saját szemüvegén keresztül nézi a világot; s ki tudná meghatározni, ki tart jobb üveget? a vizsgáló-e, vagy az ábrándozó?” – írja Kölcsey. Az ifjúkori jegyzetekben megjelenő kizárólagos ismeretelméleti álláspont a *Mohács* beszélője számára már opcionálissá válik, s a *rajongás diskurzusán belül* is értelmezhető. További elemzőkre vár, hogy mit is jelent az ábrándozó, a rajongó pozíciója olyan jelentős Kölcsey-írásokban, mint amilyen a *Nemzeti hagyományok*, a *Görög filozófia*, a *Töredékek a vallásról* vagy a *Történetnyomozás*, illetve az is, miként jelenik meg a rajongó figurája Kölcsey másik elbeszélésében, *A kárpáti kincstárban*.¹²⁴

A következőkben azt vizsgálom, hogy a rajongás mely típusával hozható összefüggésbe *A' vadászlak* című novellában Andaházi alakja, s története – e szempontból – milyen tanulságokkal szolgál.

A' vadászlak *A rajongás patológiája*

A novella első, (római számmal jelölt) egysége az elbeszélés és a történet idejének szembesítését rögzíti: „Az időben, midőn az ifjú Andaházi élt, ez ország emberei között nem volt olly sok ábrándozó és érzelgős, mint ma.” Az expozíció – mint korábban utaltam rá – a főhős lelki alkatának jellegzetességét mutatja fel kettős nyomatékkal: az andalgásra (így a rajongásra) visszavezethető személynév, valamint az ábrándozó (mint melléknév) egyaránt a *Schwärmerei* szinonimája. A rajongásdiskurzus szempontjából a főhős karaktere egyfajta diszpozíció, ugyanakkor az elbeszélő megállapítása szerint történeti/kulturális kontextustól függő adottság. „Az emberek ugyan – még gyerekkoromban hallottam ezt – mindenha és mindenütt csontból és húsból alkotvák; következőleg, több vagy kevesebb különéggel ugyanazon indulatok ' és szenvedelemek' rabjai: de lehet-e tagadni, hogy bizonyos korban, bizonyos indulat és szenvedelem, valamint vélemény és ruha, nagyobb kiterjedéssel uralkodik, mint egyébkor?” – hangzik a rétori kérdés, amely a régiék és újak vitájának egyik klasszikus, relativizáló argumentumát alkalmazza a lélek mozgásai, az „indulatok” és a „szenvedelmek” világára. Az elbeszélés a továbbiakban úgy is olvasható, mint a szónoki kérdésre adott sajátos válasz.

¹²¹ Uo.

¹²² Uo.

¹²³ Az oppozíció filozófiai háttéréről: S. VARGA Pál, *A „hideg, vizsgáló ész” s a „szeretettel tölt szív” tudománya. Ismeretelméleti pozíciók Kölcsey Ferenc gondolkodásában = Mesterek, tanítványok. Ünnepi tanulmánykötet a hetvenéves Csetri Lajos tiszteletére*, szerk. SZAJBÉLY Mihály, Magvető, Budapest, 1999, 283–312. Ennek lehetséges jogi párhuzamáról: S. LACZKÓ András, *A' vadászlak*, kézirat.

¹²⁴ Ennek lehetőségeiről lásd ZÁKÁNY TÓTH Péter, *A képzelő-erő betegségei. Kölcsey: Nemzeti hagyományok, A' kárpáti kincstár, Töredékek a vallásról*, kézirat.

Ha azonban a rajongás és az ábrándozás hangsúlyozottan diszpozíció, akkor ez a rajongásdiskurzus nevelésméleti vonatkozásait negligálja. Mindazon elképzeléseket, mely szerint az érzékeny regények, a költészet és a színjáték növelik az ifjokban – Fáy kifejezésével élve – az „andalgási hajlandóságot”. E kontextusban nyeri el jelentőségét az ifjú Andaházi olvasmányairól szóló beszámoló, amely a rajongás diskurzus nevelésméleti koncepciójának „negatív definíciójaként” értelmezhető: „Ha valaki, mikint Andaházi és egykorúai az iskolában Ovid mellett nőtt fel; 's iskolán kívül, szép literaturai olvasása a' két Gyöngyösi' verseibül, tudományos könyvtára pedig Verbőczibül és Husztiból áll: bizony mesterkélt ábrándozás és érzelgés nehezen fog benne támadni: 's ha csakugyan ábrándozik és érzeleg, az anyagnak nem kis mértékben kell szíve' fenekén eredetileg találatnia.” A történet idejét figyelembe véve – a református iskolák korabeli tanterve szerint – a kötelező iskolai olvasmányok Ovidiustól a *Tristia* és a *Pontusi levelek*, illetve az *Átváltozások*.¹²⁵ Andaházi ilyen irányú képzése tehát ott végződik, ahol Wieland-regény főszereplőjének, Don Sylviónak a képzése kezdődik. A „két Gyöngyösi versei”-nek említése a rajongás diskurzusa szempontjából azért lényeges, mert *nem* az úgynevezett „andalgó poétákról” (Hölty, Matthisson, Kleist) van szó. A főhős tudományos könyvtára Verbőcziből és Husztiból áll: ez részben előre vetíti jogi végzettségét, ugyanakkor meghatározza *tudományos* érdeklődését. Tehát nem a rajongás diskurzus szempontjából „gyanúba került” szép-tudomány, s nem is a misztikus tanítások: a főhős nem kerül az „áltudományok” vonzáskörébe. Az expozícióban – a rajongásirodalom szempontjából – az a legfel-tűnőbb, hogy az ifjú Andaházi olvasmánylistája *nem* tartalmazza a rajongás-diskurzus által leginkább szidalmazott műfajt: a regényt.

Ugyanakkor épp e diskurzus felől értelmezhető a novellában a regény (a román) műfajának kitüntetett szerepe. Devescovi Balázs hívta fel rá a figyelmet, hogy a szöveg hangsúlyozottan elkülöníti magát az érzékeny románirodalomtól.¹²⁶ Az elbeszélő látványosan kerüli, ugyanakkor e nyomatékos gesztussal egyben fel is idézi a Wieland-regényben meghatározó tündéromán-szüzsét. Andaházi lakhelyének bemutatásakor hangsúlyozza, hogy „e' leírás, senkiben sem fogja valami tündérlak' képzetét felébreszteni.”¹²⁷ Másrészt (némi iróniával) félbeszakított románként¹²⁸ nevezi meg Andaházi és Théréz színházi találkozását. E baljóslatú találkozás helyszíne tehát a rajongásirodalom szempontjából „gyanúba keveredett” játékszín, s a színházi előadás Fáy nevelésméleti értekezése szerint nem más, mint „eleven betűjű román.” A teátrum még a regényeknél is veszedelmesebb, mert „elevenebben hatnak azok a képzelő erőre, és gyenge szívre.”¹²⁹ A novellából nem tudjuk meg, hogy Andaházi *mit* látott a színházban, csak azt, hogy *kiket* látott a nézőtérén. E hiányt úgy is értelmezhetjük, hogy a történet hősnének nincs szüksége sem olvasható, sem „eleven betűjű” románra ahhoz, hogy bele-

¹²⁵ CSORBA Sándor, *Kölcsey és Debrecen*, MTA Debreceni Akadémiai Bizottság Közleményei (2) 1982, 59–60., 196., 205.

¹²⁶ DEVESCOVI, I. m., 377.

¹²⁷ KÖLCSEY, A' vadászlak, 66.

¹²⁸ „Az egész román ezúttal eddig volt.” Uo., 65.

¹²⁹ FÁY, I. m., 129–130.

kezdjen a „saját történetébe.” A bevezetés szerint Andaházinak nem áll rendelkezésére ez a mintázat. Az elbeszélés szereplői közül Rimai lesz az, aki románként, ezen belül érzékeny történetként cselekményesíti¹³⁰ Andaházi történetét, – s tudtán kívül – éppen ezzel indítja el a tragikus eseményeket.

S ha a történetet – Andaházi szempontjából – nem lehet „románként” cselekményesíteni, akkor az kérdés: milyen más lehetőség van még? Andaházi szerelmi története a rajongó szerelmi története, s e szempontból is lényeges: a rajongó mely típusának felel meg főhős alakja.

Az expozíció szerint „természetül nem vala vidám”, „komolysága melegséggel párosult”, érzelmei, gondolatai és tettei a mindennapi hideg emberekétől különböztek.¹³¹ Andaházi e leírás szerint bizonyosan nem a Shaftesbury által emlegetett derűs rajongó típusa. Karaktere sokkal inkább a Rousseau-tól, Wielandtól ismert klasszikus melankóliatípológiára épül: magányra vágyik, meleg keblű, érzékeny, a „szavakkal kissé fősvény volt.”¹³² Az olvasmányok helyett a magány az, ami a „képzelődést és az érzékenykedést elősegíti”.¹³³ A magányos sétálóra – akárcsak a Kölcsey által hivatkozott Rousseau-nál¹³⁴ – nagy hatással van az őt körülvevő természeti táj. Ennek létezik olyan ideális típusa, amely erősen hat az érzékekre, vonzza az elmélkedőket, akik „szeretnek kényükre-kedvükre megittasulni a természet szépségétől és magukba szállni a csendben, amelyet nem zavar más, mint a sasok vijjogása.”¹³⁵ Így tapasztalható meg az a belső gyönyör, amelyet „a szemlélődés nyújt az érző és szelíd léleknek.”¹³⁶ Andaházi számára az ideális táj a síkság és a hegyvidék váltakozásának ritmusában ragadható meg: „»Mi szívemelő tekintet!« gondolá magában – mert szavakkal kissé fősvény volt – a’ mint fekvésből szélyel pillantott; s zemei bérczen és síkon váltva nyugodtanak.”¹³⁷ E szemlélődés hozza létre az álom és ébrenlét közötti sajátos tudatállapotot, amelyből – ha megzavarják – felriad az ábrándozó. A Kölcsey-novella másik ábrándozóját, Thérézt is ebben a helyzetben zavarja meg a puska lövés: „Szépünk, andalgásiból véletlenül felteretve, összeretten; fölkel, s egy kissé hirtelen lépe előre megtántorodik.”¹³⁸

Az ábrándozás Rousseau-nál egyrészt száműzi a lélek háborgását, s lehetővé teszi, hogy örömmel érezze a létezését, a „gondolkodás fáradtsága nélkül”.¹³⁹ Másrészt nem

¹³⁰ „Rimai kiüríté a’ poharat, zemeivel végig futá a’ társaságot, Andaházira mosolygott, és szóla: „tudok egy szép történetecskét, érzékenyt: mint Kártigám Kisasszony históriája.” KÖLCSEY, A’ vadászlak, 71.

¹³¹ Uo., 64.

¹³² Uo., 67.

¹³³ Uo., 64.

¹³⁴ Kölcsey az *Andalgások* címen ismert versének egyik kéziratában hivatkozik Rousseau-ra. Így a „természet barátja” kitétel valószínűleg rá vonatkozik. Kölcsey jegyzete *A magányos sétáló álmodozásainak* ötödik sétájára utal. Lásd KÖLCSEY, *Levelezés*, I., 130., 715. A Kölcsey által használt Rousseau-kiadás nem azonosítható. A *magányos sétáló álmodozásait* rendszerint a *Vallomásokkal* együtt jelentették meg. Lásd *Les Confessions de J. J. Rousseau Suivies Des Reveries Du Promeneur Solitaire*, Genf, 1782.

¹³⁵ Jean-Jacques ROUSSEAU, *A magányos sétáló álmodozásai. Ötödik séta*, ford. Réz Ádám, Európa, Budapest, 1997, 74.

¹³⁶ Uo., 16.

¹³⁷ KÖLCSEY, A’ vadászlak, 67.

¹³⁸ Uo., 69.

¹³⁹ ROUSSEAU, *A magányos sétáló álmodozásai*, 80.

kizárólag a „gondolkodás fáradtságától mentes”, megtisztult tudatállapot. Rousseau (ideális esetben) ennek a stációnak a fokozatos elhagyásáról beszél, s ezt a folyamatot a valóság és a fikció határainak összemosódásával jellemzi:

hosszú és édes álmodozás után, zöld lombok, virágok, madarak között, szememet távoli, vadregényes partokon legeltetve, melyek tiszta és kristályos víz hatalmas tükrét kerestezték, ezeket a kedves tárgyakat egybeolvasztottam fikcióimmal, s amikor végül fokozatosan ráeszméltem önmagamra és környezetemre, nem tudtam megjelölni a fikciók és a valóság pontos választóvonalát, mert minden egyformán közrejátszott abban, hogy kedvessé tegye merengő és magányos életemet ezen a szép helyen.¹⁴⁰

Ehhez hasonlóan, a valóság és a képzelet dichotómiájában ragadható meg Andaházi szerelmi ábrándozása: „Vagynak pillanatok, kivált az ifjúság’ szép napjaiban, mikor bizonyos érzelmeket mint szentséget rejtegetünk a kebleinkben. Az érzelem tárgya fontos-e, vagy nem? valóság e, vagy képzemény? az nem kérdés.”¹⁴¹ A novellában Théréz lesz Andaházi magányos ábrándozásának tárgya, saját magát „édeskeserű álmodozásba merítgeté”,¹⁴² „zemei és gondolatai a’ domb fölötti szépen merengenek vala”.¹⁴³ A narrátor kommentárja szerint Andaházi ebben az estben is álomhoz hasonló állapotba kerül: amelyből egyszer csak ébredni kellett; „s ki nem tudja, hogy az ember, hetek és hónapok múlva a’ halálon kívül, minden más álombul föl szokott ébredni.”¹⁴⁴

A szerelmi ábrándozás, melyet Andaházi átél, a rajongás egyik formája. Nem véletlen, hogy Kemény regényében a vallásos rajongáson túl, Kassai Elemér Pécsi Deborah iránt érzett szerelme is rajongásnak minősül. Edvi Illés korábban idézett rajongástípológiája szerint a szerelmi rajongás a képzelődési rajoskodás része. A rajongásról szóló irodalomban – mint korábban láttuk – Don Quijote Dulcinea iránt érzett szerelme a rajongó szerelem iskolapéldája, s egyben a rajongás tárgyának metaforája. Kölcsey a levelezésében nem csupán Cervantes regényére utal, s hivatkozik rá a Szemerével együtt készített *Felelet a Mondolatra* című írásában,¹⁴⁵ hanem a Wieland rajongásregényére is.¹⁴⁶ Az első esetben Don Quijote Aldonza Lorenzót választja szíve hölgyének, aki „mit sem tudott az egész dologról, s rá sem hederített”,¹⁴⁷ a máso-

¹⁴⁰ Uo., 84–85.

¹⁴¹ KÖLCSEY, A’ vadászlak, 73.

¹⁴² Uo., 66.

¹⁴³ Uo., 69.

¹⁴⁴ Uo., 66.

¹⁴⁵ [KÖLCSEY Ferenc – SZEMERE Pál], *Felelet a’ Mondolatra. Néhai Bohógyi Gedeon úrnak*, Pest, 1815, 85.

¹⁴⁶ „Minap a’ Társalkodóból a pusztá nevetem törölték ki. Azt vélik e, hogy a mi neveink talizmáni sajátosságokkal bírnak, mint a’ Prinz Biribinker’ neve?” Kölcsey Ferenc Wesselényi Miklósnak, Pozsony, 1833. november 19. = KÖLCSEY Ferenc, *Levelezés*, III., 1832–1833, s. a. r. SZABÓ G. Zoltán, Balassi, Budapest, 2011, 403.

¹⁴⁷ ¹⁴⁸ A Don Quijote kölcsönzésének és visszajuttatásának problémáiról lásd SZABÓ G., *Kölcsey Ferenc könyvtára...*, 106–107. A Cervantes-recepció egyéb vonatkozásairól Kölcseynél: Kiss Tamás Zoltán, *Diszkurzív gyakorlatok és a befogadás retorikája Cervantes magyarországi hatástörténetében*, Filológiai Közöny (52) 2006, 261., 265.; Uő.,S melly nyereség volna nyelvünk egész masszájának”. Cervantes-

dik esetben Don Sylvio az erdei sétája során fellelt arcképbe szeret bele. Andaházi a színházban pillantja meg a maga Dulcineáját, Therézt, s soha, egyetlen szót sem váltanak. Az újabb találkozás után

Képzelete, mely a vadászház ismeretlen lakójával már eddig is a kelleténél inkább foglalatostkodott, most egyszerre nagyobb erőben gyűladott föl. A játékszíni, már talán feledtségbe is ment szomszédság emlékezetét, a második reménytelen találkozás újabb hatással eleveníté föl; a leány körülményein fekvő homály, annak, az ifjú képzeletében, bizonyos regényes szint kölcsönzött: de az okozott érzemény még nem vala kifejtve; még nem állott az öntudat tisztaságában; még könnyű lett volna vagy újabb benyomások által eltörültetnie, vagy hidegebb vizsgálat befolyása alatt meghűlnie.¹⁴⁸

Andaházi szerelmi történetének narrátori kommentárjában a rajongás-irodalom kulcsfogalmai ismerhetők fel. Az egyik ilyen az ifjúság. Többek között Fáy értekezése is utal rá, hogy az „andalgási hajlandóság” alapvetően az ifjúkor jellegzetessége. A románolvasó ifjak pedig minden nap várják „románjuk kezdetét”, s ha nem akadnak rá, akkor maguk keresik, „eröltetik a lépést”, ez a „kútfeje sok ifjú tévedésének, sok számtalan, meggondolatlan házasságnak.”¹⁴⁹ Kölcsey elbeszélése részint elfogadja, részint felülírja ezt a tételt. Az ifjú Andaházi nem vár, és nem követ „romános” mintát: „a meleg keblü, s a mindennapi élet hidegségén túl valami nem mindennapi, valami lélekrokonság után sovárgó, s romános kalandokkal még nem igen találkozott ifjunak, az illy érzemény, valóságos szívzsükség.”¹⁵⁰ Andaházi szerelmi története tehát életkorából, és sajátos lelki alkatából fakadó szükségszerűség. A rajongásdiskurzus kontextusában ez indokolhatja a novella Devescovi által elemzett sajátos időkezelést, illetve az elbeszélő hőisével szembeni távolságtartását. Ugyanakkor „a narrátor mégsem egy a hőssel szemben ellenségesen viseltető mindennapi hideg emberek közül. Inkább az a benyomásunk lehet, mintha az elbeszélő még a régmúltból ismerné az ifjú szenvedéseit (ezért is képes beszámolni róla), ám teljességgel már nem tud azonosulni vele, megérti,

befogadás és esztétikai standardizálás a magyar nyelvújítás korában = Színes eszmék nem alszanak. Szépe György 70. születésnapjára, I., szerk. ANDOR József – SZÜCS Tibor – TERTS István, Lingua Franca Csoport, Pécs, 2001, 665–678. Tudomásom szerint pontosan nem adatolható, hogy Kölcsey melyik Cervantes-kiadással találkozhatott. A Mondolatban szereplő nevek alapján (Don Quixote, Sancho Pansa, Rozinante) kortárs angol és német kiadásra is következtethetünk. A Mondolat esetében *Adrastea* egyik szövegére történik utalás. (Kötetben: Johann Gottfried HERDER, *Von der Komischen Epöpie als einem Correctiv der Falschen Epos* = HERDERS Sämtliche Werke. Zur Schönen Literatur und Kunst, X., Stuttgart–Tübingen, 1862, 160–167.) A továbbiakban a magyar fordítás mellett az angol kiadás oldalszámait adom meg. Miguel de CERVANTES SAAVEDRA, *Az elmés nemes Don Quijote de la Mancha*, I., ford. GYÖRY Vilmos – BENYHE János – SOMLYÓ György, Európa, Budapest, 2005, 43. A továbbiakban a magyar fordítással párhuzamosan az 1818-as angol kiadás szöveghelyeit adom meg: Miguel De CERVANTES SAAVEDRA, *Don Quixote De La Mancha*, I–IV., London, 1818–1819. A korabeli Cervantes-fordításokra vonatkozó információért Gönczy Monikának tartozom köszönettel.

¹⁴⁸ KÖLCSEY, A' vadászslak, 74.

¹⁴⁹ FÁY, I. m., 127–128.

¹⁵⁰ KÖLCSEY, A' vadászslak, 74.

mégis a maga részéről az ilyesmi érzéseken (és így az érzékenységen is) már szeretne túl lenni.”¹⁵¹

A másik kulcsfogalom, az „érezmény” tisztasága. A poharazgató társaságban elhangzó Rimai-féle „történetecske” több szempontból is sérti Andaházit. Egyrészt belső ügy, amely „az ifjú keblében él; s ott olly kincs gyanánt tartatik, mellyet idegen szem látásának, idegen fő észrevételeinek kitenni irtóztatik.”¹⁵² Másrészt érzékeli, hogy Rimai változata nevettségessé tette, s „erkölcsileg nem tiszta szempontbul vette fel” – alkotta meg – a történetet. Ezzel ellentétben áll Andaházi érzelmeinek „tiszta volta.”¹⁵³ Ez a „tisztaság” azonban – a rajongás-irodalom szempontjából – a Schwärmeri egyik veszélyforrása. A *Conversations Lexicon* szerint a barátságban és a szerelemben rajongó „a szeretett személyek iránti viszony tisztaságáról, gyengédségéről ugy álmódoszik, mint az egy fennebbi lelkesülés órájában érezhető, de a melly a szellemből és érzékiségből álló s testi szükségletektől függő emberben állandó nem lehet.”¹⁵⁴ Vagyis a rajongó a „fennebbi lelkesülés” kivételes pillanatait terjeszti ki az emberi kapcsolataira, s ez ellentétben áll antropológiai helyzetével.

A harmadik ilyen fogalom, a titokzatosság. Korábban utaltam rá, hogy a misztikus tanítások, a kabbala, a püthagoreizmus, az alkímia, a babona, de akár a fiziognómia iránti elkötelezettség is hozzátartozhat a rajongók „profiljához”.¹⁵⁵ A titokhoz való vonzalom azonban általánosabb értelemben is megjelenik a rajongás-irodalomban. Edvi Illés korábban idézett írása szerint a képzelődési rajoskodásban szenvedők „minden olyastól hamar és könnyen érdekeltetnek valami magán a bámulatosnak és a titokkal teledesnek színét viseli; úgyhogy neki a leglelketlenebb, elcsavartabb, homályosabb és nehezebb irományok a legkedvesebbek, csak merész kép-alakokat és sok tarkabarka ábrándozást vezessenek eleibe lelkeiknek.”¹⁵⁶ A titok több formában is megjelenik az elbeszélésben: Andaházi szerelmi ábrándozása „titkosédes”¹⁵⁷ érzelemnek minősül, egy „édes titkocská kezdé magát a szívbe szöni.”¹⁵⁸ A főhős számára különösen vonzó a „leány körülményein fekvő homály”, annak „az ifjú képzeletében, bizonyos regényes szint kölcsönzött.”¹⁵⁹ A narratív szinten megnyilvánuló megszakítások és elhagyások a „homályosság” és a „titokzatosság” érzetét keltik. A szereplők identitásának bizonytalansága (például Theréz és Anikó esetében), a megnevezés helyett kizárólag fiziognómiai jegyekkel történő azonosítása, valamint a gyilkosság esetében a korlátozott narrátori nézőpont alkalmazása kitöltetlenül hagyja a történet több összetevőjét. A „titokzatosság” tehát – önreflexív módon – magát az elbeszélést is jel-

¹⁵¹ DEVESCOVI, I. m., 375.

¹⁵² KÖLCSEY, A' vadászslak, 73.

¹⁵³ Uo., 74.

¹⁵⁴ *Közhasznú Esmeretek Tára A' Conversations Lexicon szerént Magyarországra Alkalmaztatva*, X., Pest, 1834, 46–47.

¹⁵⁵ Ezek részletes ismertetését és jelentőségét az ún. Anti-Schwärmer regények szempontjából lásd Jörg PAULUS, *Der Enthuisast und sein Schatten. Literarische Schwärmer- und Philisterkritik um 1800*, Walter de Gruyter, Berlin, 1998, 12–55.

¹⁵⁶ EDVI ILLÉS, I. m., 416.

¹⁵⁷ KÖLCSEY, A' vadászslak, 75.

¹⁵⁸ Uo.

¹⁵⁹ Uo., 73.

lemzi. Ebben az értelemben a novella – az olvasó számára – a saját „rajongási hajlandóságát” vizsgáló „teszt-szöveggént” funkcionálhat.

A recepciótörténet tanúsága szerint *A' vadászlak* elbeszélésmódját, cselekményvezetését többen is balladisztikusnak találták.¹⁶⁰ Az ebből fakadó „titokzatosság” és Andaházi nyomozása indokolja, hogy a ballada mellett egy másik műfaj is megjelenik az elbeszélés értelmezése során: a detektívtörténet. Bár e műfaji kód alkalmazása rendkívül érdekes elemzéseket eredményez, egyben el is fedí egy másik műfaj lehetőségét: a rajongásdiskurzus szempontjából alapvető, ám ironikusan kezelt lovagregényét. Don Quijote, a kóbor lovag egyik célja éppen az, hogy „visszaadja szabadságát a bilincsbe verteknek, feloldja a foglyokat”, segítsen a nyomorultakon, felemelje az elesetteket, s gyámolítsa a szükségét szenvedőket.¹⁶¹ A gályarabok kiszabadítása során a lovag úgy érvel: „nem illik, hogy tisztességes emberek más oly felebarátainak hóhérai legyenek, akik semmit sem vétettek ellenük.”¹⁶² Don Quijote itt olyan viselkedési kódex szerint jár el, amelynek cselekvési mintája már érvényét veszítette.¹⁶³ Andaházi alakja – a rajongásdiskurzus felől – az ártatlanul bebörtönzött áldozat kiszabadításán fáradozó lovag „profán” variánsa. A főhős megtalálja, s el is veszíti a maga Dulcineáját, végzettségéből és sajátos helyzetéből adódóan jogi eszközök segítségével próbálkozik a megmentésével.

Ezt megelőzően azonban meg kell próbálnia (Kant korábban idézett tipológiájára reflektálva) képzeményeit a tapasztalat törvényével összevetni. Csalódása testi tünetekben is megmutatkozó, mély válsághoz vezet: „feje szédelt; székre veté magát; 's ki írhatja le az állapotot, mellybe lelkét süllyedni érzé? A' leány' képével annyi kedves és bájos érzet és képzemény kötteték öszve szívében; 's most egyszerre milly iszonyító ábrázatban jelenik meg előtte! Gyilkos; és saját gyermekének gyilkosa!”¹⁶⁴ A töprengés eredményeként hős látszólag felkészült rá, hogy megismerje a „valódi” Dulcineát: „lehetetlen!” így kiálta végre, 's kiindult, hogy a' történet felül világosságot szerezzen.”¹⁶⁵ E részlet szerint Anadaházi nem minősül patológikus rajongónak, hiszen képes rá, hogy összevesse – Fáy szóhasználatával élve – „az édes álmot” és a „zordon valót.” Figyelemre méltó azonban, hogy ami szerencsés esetben a vizsgálódása *konklúziója* lehetne, az Andaházi gondolatmenetének *premisszája*. Ismét idézve Locke rajongásfogalmát: valamely tétel evidenciája ugyanis kizárólag a róla való bizonyítékainkban rejlik, tehát a „helyeslésnek bármely fokával lépünk is túl az evidenciának ezt a fokát, biztosságunknak ez a többlete valami más érzelmnek és nem az igazság szeretetének köszönhető.”¹⁶⁶ Andaházi személyes érintettsége és elfogultsága mindvégig jelen van, ettől függetlenül kérdéseivel és „nyomozó munkájának” eredményeivel olyan lehetséges

¹⁶⁰ Lásd DEVESCOVI, I. m., 369.

¹⁶¹ CERVANTES SAAVEDRA, I. m., 2005, I., 627.

¹⁶² *Uo.*, I., 267.; CERVANTES SAAVEDRA, I. m., 1818., II., 197.

¹⁶³ Lásd GÖNCZY Monika, *A Don Quijote mint architextus a 19. század második felének magyar irodalmában = Irodalom, nemzet, identitás. A VI. nemzetközi hungarológiai kongresszuson elhangzott előadások*, szerk. JANKOVICS József – NYERGES Judit, Nemzetközi Magyarisztan-tudományi Társaság, Budapest, 2010, 45.

¹⁶⁴ KÖLCSEY, A' vadászlak, 75.

¹⁶⁵ *Uo.*, 76.

¹⁶⁶ LOCKE, I. m., 316–317.

variánst hoz létre, amely egyenrangú vetélytársa a főügyész által elfogadott változatnak: egy „mérsékelt” rajongó lehetséges történetét. Nyomozása azonban egyértelműen a hit megerősítésére szolgál: „Az a' mit a' pásztoroktól hosszú kérdezgetés után, ki lehetett tudni, kedvező világitást öntött a' dologra. Andaházi' lelkében már most tisztán állott a' hit, hogy a' szeretetre méltó teremtmény illy iszonyú tettet el nem követhete.”¹⁶⁷ S ha a szöveg egyik hasonlatát előreutalásként értelmezzük, akkor a narrátori szöveg megerősíti ezt a változatot. A klasszikus mitológiai párhuzam szerint Théréz az V. szakaszban Niobéhoz lesz hasonló,¹⁶⁸ a gyermekeit elveszítő anyához, nem pedig gyermekgyilkos Médeához.

Ezzel együtt a novella – Szilágyi Mártont idézve – a történet elmondásának és megértésének lehetetlenségével a bizonytalanság állapotát teremti meg. S az igazság eldönthetetlenségét szinte ismeretelméleti szinten képes tükröztetni.¹⁶⁹ Megkockázatható, hogy a korabeli rajongásdiskurzus ismeretelméleti problémái felől szemlélve, a novella tétje éppen az az eldönthetetlenség. Ebből a szempontból a Kölcsey-szöveg a korábban idézett Herder-esszével¹⁷⁰ állítható párhuzamba, amelyben a rajongás és a filozofálás egyaránt kétes eredményekhez vezet.

A novella befogadástörténetét tanulmányozva feltűnő lehet, hogy többen, a kezdetektől problematikusnak tartották a lezárást.¹⁷¹ Az ugyanis nem feleltethető meg sem a detektívtörténet logikájának (nem derül ki, mi volt az „igazság”), sem a románcos elbeszéléstől elvárható „happy endingnek”. Korábban utaltam rá, hogy a befejezés másként értelmezhető, ha novellát a rajongás-diskurzusához kapcsolódó esettörténetként olvassuk újra. Ehhez azonban szükséges részletesebben is kitérni az esettörténet fogalmára.

Nicolas Pethes érvelése szerint a 18. századi irodalom egyik meghatározó szövegtípusáról van szó, amely szerepet játszik a tapasztalati lélektanban, ugyanakkor az adott kor antropológiai tudásának legkülönbözőbb területein vetik be – a jogtól az orvostudományon át, a pszichológia az erkölcsstan és a pedagógia leágazásain keresztül egészen a törvényszéki orvostanig.¹⁷² Kapcsolatba hozhatóak a felvilágosodáskori folyóiratok jellegzetes szerkesztői eljárásával. A Karl Philipp Moritz folyóiratában,

¹⁶⁷ KÖLCSEY, A' vadászlak, 85.

¹⁶⁸ *Uo.*, 69. Niobe reagálásának stációit a gyilkosságot követően Engel nagyhatású szenvedélyelméleti munkája is tárgyalja. Kölcsey novellája jól illeszkedik abba a gondolatmenetbe, amely azt vizsgálja, mihez vezethet, mire tehet képessé a melankólia lélekállapota. „Lehetséges-e, hogy saját magzata' gyilkosáért vesse magát halálos örvénybe, 's éppen azon pillanatban, midőn a' halottat még vértől ázott kebléhez tartotta?” *Uo.*, 86. Lásd Johann Jacob ENGEL, *Ideen zu einer Mimik*, I., Berlin, 1804, 334–337., illetve lásd Engel hivatkozását erre: Marcus Tullius CICERO, *Tusculumi eszmecsere*, ford. VEKERDI József, Allprint, Budapest, 2004, 145.

¹⁶⁹ SZILÁGYI Márton – VADERNA Gábor, *A befogadói aktivitást kihasználó novella. Kölcsey Ferenc novellisztikája = Magyar irodalom*, főszerk. GINTLI Tibor, Akadémiai, Budapest, 2010, 539., 541.

¹⁷⁰ A Kölcsey birtokában lévő Herder-kiadás: Johann Gottfried HERDER, *Sämtliche Werke*, I–XLVI., Wien, 1825, I., *Philosophie und Geschichte*.

¹⁷¹ Bártfay László kifogásáról és a krimiszűzsé érvénytelenségéről lásd ZÁKÁNY-TÓTH Péter, *Az ideális olvasó megkonstruálása. A Kölcsey-olvasás önéletrajzisa mint önmegerősítő diskurzus = Nympholeptusok. Test, kánon, nyelv és költőiség problémái a 18–19. században*, szerk. Szűcs Zoltán Gábor – VADERNA Gábor, L'Harmattan, Budapest, 2004, 52–53.

¹⁷² PETHES, I. m., 432.

a Tapasztalati lélektan tárházában (Magazin zur Erfahrungsseelenkunde) az empirikus pszichológiai kutatások egyik alapvető eszköze az esettörténet, melyet „Moritz maga szerzett, vagy melyeket más szerzők küldtek be, és amelyek olykor pusztán anekdotikusak, másszor viszont messzemenő elméleti következtetésekkel társulnak, gazdag archívumát képezik az ember lelki életének útjairól, tévelygéseiről szóló különös élettörténeteknek és betegséglefolyásoknak.”¹⁷³ Strukturális jellemzői közé tartozik, hogy a biográfiai elbeszélői sémákhoz igazodnak, amikor a jellemvonások kialakulásának, a betegségtünetek kifejlődésének vagy a deviáns magatartásnak az okait akarják hihetően ábrázolni. Másodszer az esettörténetek az élettörténet specifikus dramaturgiai fordulataira fókuszálnak. Harmadrészt a jellemmel, tünettel vagy deviáns magatartással a normától való eltérésre irányulnak, ugyanakkor igényt tartanak a leírtak potenciális általánosíthatóságára.¹⁷⁴ Pethes szerint e jellegzetességek nem vagy tudományos, vagy irodalmi sajátosságok, hanem mind ismeretelméleti, mind esztétikai szempontból kódolhatóak. A biográfiai elbeszélői séma esztétikai szempontból narratív vázlatként, ismeretelméleti szempontból ok-okozati összefüggések konstrukciójaként szemlélhető. A specifikus fordulópontokra összpontosítás esztétikai szempontból a peripeteia hagyományában áll, a tudomány szempontjából a krízisdiagnosztikáéban. A normától való eltérés esztétikai szempontból érdeklődést kelt az elbeszélő érdekességéről, vagy éppen a szenzációs iránt, tudományos szempontból pedig patológiai tünetként releváns. Az esettörténet példaszerűsége irodalmi konvencióként követi a hasonlat, a fabula és az exemplum hagyományát, és érinti az általános és különös tudományelméleti problémáját.¹⁷⁵

Amennyiben esettörténetként vizsgáljuk *A' vadászlatot*, úgy az elbeszélés – a biográfiai sémához igazodva – Andaházi élettörténetére fókuszál. Az esettörténet tárgya – ezen keresztül – egy sajátos, a „mindennapi hideg emberekéitől” különböző¹⁷⁶ lélektani diszpozíció, a rajongás bemutatása. Andaházi e szerint „mérésékelt” rajongó: krízishelyzetben (mint láttuk) készen áll rá, hogy szembesítse „képzeményeit”¹⁷⁷ a valósággal. Bár „száz sejdítések, érzelmek, gondolatok támadtak lelkében” képes ezeket „rendbeszedni”,¹⁷⁸ képes eljutni egyfajta reflexív szintre. Vagyis egészen a novella lezárásáig Andaházi *innen van* a rajongást mint lélektani diszpozíciót a melankóliától mint betegségtől elválasztó határvonalon. A végső krízis azonban, a temetői jelenet, feloldja ezt a határt. Az elbeszélés utolsó tagmondata a melankólia elhatalmasodására utal: „Andaházi, saját háza előtt, néma és mély lélekborulatban szállott le.”¹⁷⁹

A dolgozat elején utaltam rá: találhatunk utalásokat arra vonatkozóan, hogy Kölcsey novelláját a kortárs befogadók a rajongásdiskurzus részeként kezelték. Balogh Sámuel a „Magába vonúlt, ábrándos, de egyszersmind minden szép és jó iránt hével lelkesülő Andaháziról” beszélt. Itt a rajongás fogalmának Shaftesbury és Wieland

¹⁷³ Uo., 431.

¹⁷⁴ Uo., 438–439.

¹⁷⁵ Uo., 438–439.

¹⁷⁶ KÖLCSEY, *A' vadászlat*, 64.

¹⁷⁷ Uo., 73.

¹⁷⁸ Uo., 90.

¹⁷⁹ Uo., 91.

által kiterjesztett pozitív vonatkozásira ismerhetünk, az enthusiasmus fogalomkörére (hév) asszociálva. Ugyanakkor (az ellentétező mondat szerkezetből fakadóan) ráismerhetünk a rajongás diskurzus problematikus, relativizált elemeire: a magányra és az ábrándozásra. Vörösmarty megjegyzése viszont a szemlélődést, a rajongás melankóliára utaló összetevőjét hangsúlyozta, miközben a főhős nevét beszélő névként fogja fel.

Az *Andaházi* név több diskurzustípus metszéspontján is értelmezhető. Amennyiben a fikciós műfajok felől szemléljük, s az andalog igéből, vagy az anda melléknévből származtatott családnévként tekintünk rá, úgy a főhős jellegzetes tulajdonságára utal. Andaházi tehát rajongó. Az esettörténet lehetőségét vetve fel: az Andaházi a kortársak számára ismert, létező nemesi családnév. Nagy Iván családtörténeti összefoglalója szerint az Andaházy család (Andaházi) Liptó megyéhez köthető, „azon megyében van Andaháza (Andicse) helység, melyről előnevét viseli, melyben most is birtokos.” Tagjai többnyire megyei hivatal viseltek.¹⁸⁰ E nézőpontból szemlélve a személynév a hitelesség illúzióját keltheti. Ha azonban Andaháza helynév, a korabeli földrajzi leírások szerint más referenciával is rendelkezik. Egy Bihar vármegyei pusztát neveztek így, amely termékeny, ugyanakkor lakatlan vidék.¹⁸¹ A fikció világában a helynév metaforikus térképzetként működhet. A pusztát a főhőst jellemző magány metaforájává válhat, a pusztaság és a termékenység oppozíciója a rajongás relativizáló (jó–rossz) diskurzusa felől is értelmezhető.

Végül utalnunk kell a recepció azon sajátosságára, hogy az értelmezések gyakorta a hős és szerző (természetesen több szempontból is vitatható) analógiáját hangsúlyozzák.¹⁸² E referenciális olvasat egyik variánsa Kölcsey lelki alteregójának tekinti főhőst. A rajongás-diskurzus felől tekintve Andaházi a mimikrihez, a pseudonímiához vonzó Kőlcsey alakmása. A Kőlcsey család bihari birtokaihoz közel eső *Andaháza* olyan helynév, amely a novellában felvett személynévvé változik. Arra emlékeztetve, ahogyan a rajongásdiskurzus alapművében *La Mancha* egyik helységében élő nemesember új nevet ad magának, mert „egyszersmind hozzá akarta csatolni a magáéhoz szülőföldje nevét, s elnevezte magát Don Quijote de la Manchának, hogy ország világ ráismerjen erről családjára s hazájára, melynek egyszersmind dicsőséget szerez, midőn tőle veszi melléknevét.”¹⁸³

¹⁸⁰ NAGY Iván, *Magyarország családai címerekkel és nemzedékrendi táblákkal*, I., Pest, 1857–1868, 34.

¹⁸¹ FÉNYES Elek, *Magyarországnak s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapota statisztikai és geographiai tekintetben*, IV., Trattner, Pest, 1836–1840, 99. Valamint CZUCZOR–FOGARASI, *I. m.*, I., 152. Andaháza az ún. herpályi uradalom része volt, amely a 15. század elejétől kezdve részbirtokosok között oszlott meg. Lásd MÓDY György, *A mai Hajdú-Bihar megye település és birtoklástörténeti képe a XIV–XV. században* = A debreceni Déry Múzeum Évkönyve 1971, 154.

¹⁸² Devescovi Balázs ezek közé sorolja Horváth János és Riedl Frigyes írásait. DEVESCOVI, *I. m.*, 362.; HORVÁTH János, *Kölcsey Ferenc* = Uő., *Tanulmányok*, I., szöveggond. GÖNCZY Monika, Kossuth Egyetemi, Debrecen, 1997, 231.; RIEDL Frigyes, *Kölcsey Ferenc*, s. a. r. KOZOCSA Sándor, Budapesti Kölcsey Ferenc és Berzsenyi Dániel Gimnázium Önképzőköre, Budapest, 1939, 121.

¹⁸³ CERVANTES SAAVEDRA, *I. m.*, 2005, I., 42.; Uő., *I. m.*, 1818, I., 10.